

Ђакон Радомир Поповић

РАНО ХРИШЋАЊСТВО У ИЛИРИКУ ПРЕ ДОСЕЉЕЊА СЛОВЕНА

И Део

2. МАКЕДОНИЈА

Македонија је као географска област у античко доба обухватала данашње делове Југославије, Грчке и Бугарске државе. Припадала је области јужног Илирика. У састав Римског царства Македонија је ушла половином II века, тачније 148. године пре Христа. Седиште провинције одмах је постао град *Tessaloniki*, данас Солун. Име Солун је настало од турског дефектног изговора грчког *Tessaloniki*. Оно што је посебно карактеристично за цео овај простор јесте да је он био повезан солидним путевима и комуникацијама уопште. Наиме, јужни делови Балканског полуострва, осим поморским путевима, били су повезани познатим путем „*Via Egnatia*”. Овај стари римски пут ишао је од данашњег Драча у Албанији, преко северног Епира, Македоније и Тракије, даље на Исток, преко Босфора. Уз овај војни и трговачки пут, у његовој ближој и даљој околини, настали су многи градови и значајни центри и насеобине.

По Диоклецијановој реформи и подели провинција, Македонија је најпре припала дијацези Мисији, односно Мезији.¹ У време цара Константина Великог Македонија је била у саставу префектуре Илирик. Крајем IV века, 386. године, у Македонији је образована посебна провинција *Macedonia Salutaris* или *Macedonia Secunda*, са седиштем у Стобима (данас место Градско на левој обали Црне реке, код њеног ушћа у Вардар, удаљено 80 километара јужно од Скопља).

На значајној саобраћајници „*Via Egnatia*”, као и на путевима који су кроз Македонију водили из правца север-југ, од Наисус-а долином Мораве и Вардара до Солуна, настало је неколико већих градова. Помињемо само оне најважније: *Тесалоники*, *Сџоби*, *Баргала*, *Зайара*, *Пауџалија*, *Хераклеја Линкесџис*, *Лихнидос*, *Довир* и многи други. Неки од ових градова у периоду раног Хришћанства развили су се у значајне хришћанске центре у црквеној организацији на овим просторима. У овом раду посматрамо их искључиво као епископске центре и жаришта, одакле се Хришћанство ширило дубље у унутрашњост Балканског полуострва. Неки од епископа са подручја римске

¹ *Историја Македонског народа* 1, Уредник А. Стојановски, Скопје, 1969, 54.

провинције Македоније, како ћемо касније видети, узимали су значајног учешћа у раду појединих Васељенских сабора. Чак се може рећи да је црквени живот у Македонији у IV и V веку био веома развијен, јер видимо, рецимо на IV Васељенском сабору у Халкидону 451. године, присуство великог броја епископа из ове области. Свакако да нису сви ни помснути у документима овог сабора, јер их је сигурно било и више. Овај и други подаци говоре нам да је Илирик и те како био укључен у општецрквена збивања на Истоку у периоду Васељенских сабора Цркве.

Да би се могао пратити настанак хришћанске Цркве и њен развитак у Македонији, опет се мора поћи од њених градова и од, у њима сачуваних, археолошких остатака, базилика, крстионица или вантистерија, ранохришћанских некропола и сачуваних натписа. За овај простор је карактеристично да су ранохришћански надгробни натписи и натписи уопште махом на грчком језику. Сви ови поменути извори допуњавају се и обавештењима из саборских докумената, у којима се такође помињу епископи Илирика, односно Македоније и њених градова.

Ради Лакшег прегледа праћења ране Цркве у Македонији, почећемо са градовима са епископским катедрама: *Хераклеја (код Битоља), Стуби (Градско), Лихнид (Охрид), Варџала (Горен Козјак код Шћипија), Зайара (код Велеса) и Довир (није познато ближе одређишије).*

ХЕРАКЛЕЈА

Античка Хераклеја налазила се јужно од данашњег града Битоља, у Битољској равници, подно планине Перистерта. У пре-римско доба био је то главни град племена Линкеста које је живело у Битољској долини. Насеље је подигао македонски краљ Филип II, средином IV века пре Христа, у области Линкестида, на граници двеју суседних провинција, Илирије и Македоније. Тај град је био једна од веома важних путних станица на путу „*Via Egnatia*”. Одавде се одвајао један крак пута који је ишао за Стоби, а од Лихнида (Охрид) на истоименом језеру (Охридско језеро) био је удаљен око 69 километара.²

Хераклеја Линкестис је данас археолошки доста добро истражена, за разлику од других античких локалитета.³ Важно је да је град идентификован са античком Хераклејом. Овај важан град поседује веома богат археолошки материјал који се односи како на дохришћански тако и на ранохришћански период његовог живота.

Први писани податак о организованом црквеном животу у Хераклеји имамо из половине IV века. Наиме, у документима Сардичког сабора из 343. године, потписао се и хераклејски епископ Евагрије: „*Euagrius a Macedonia de Heracli Lynco*”.⁴ Није нам, на жалост, познат ни један од ранијих епископа из

² Ф. Папазоглу, Македонски градови у римско доба, Скопје, 1957, 190.

³ Најзначајнији радови о археолошким истраживањима у Хераклеји: *Хераклеја 1, 2 и 3*, Битола, 1965-1967. За старохришћанске натписе: Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА, 71 (1931); Ф. Папазоглу, *Ранохришћански натписи из Хераклеје*, Зборник ФФ у Београду, 11 (1970), 91-99. За хришћанске натписе у Македонији од III до VI века најновије је дело: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Athenes - Paris, 1983.

⁴ Ф. Папазоглу, *Хераклеја и Пелагонија*, Жива антика II, Скопље 1954, 308-345; Иста, *Македонски градови*, 192=193; Атанасије Велики, *Прошње аријанаца*, 36.

Хераклеје, којих је свакако било, после Евагрија. Следећи познати епископ овог града је епископ Квинтилије.⁵ Он је поменут на „разбојничком“ сабору у Ефесу 449. године, на којем је замењивао митрополита града Тесалонике. Две године касније, на Халкидонском сабору 451. године, из римске провинције Македоније помиње се свега шест присутних епископа, и то из следећих градова: *Филији, Сер, Сџоби, Парџикојољ, Варџала и Довир*. Овај податак ипак говори да је средином V века хришћански црквени живот у Македонији био доста развијен. Сигурно је било и још више епископија и епископа који нису узели учешћа у раду овог значајног сабора хришћанске Цркве.

Међутим, овде треба истаћи и неке објективне околности које су утицале на свеукупни живот Македоније у V веку и касније. Наиме, током V века цео Илирик је претрпео веома сурове нападе Гота. Тако нам готски историчар Јорданес говори о готском вођи Туидимеру, Теодориховом оцу, који је најпре освојио Наисус (Ниш), а затим је сина Теодориха послао да освоји Улпијану (*данас место Лиљан на Косову код манастира Грачанице*), Стоби, Хераклеју Линкестис и даље, све градове до Солуна. Теодорих је извео овај војни подухват, стигао до Солуна и чак још јужније освојио град Ларису. У овом походу Теодорих је стигао до Хераклеје. Међутим, град није одмах освојио. Поштедео га је, али само за кратко време, пошто је Хераклејски епископ изашао пред суровог освајача и покушао да га умилостиви поклонима. То уопште није помогло - Хераклеја је освојена 479. године. Оплачкана је и порушена, као, уосталом, и већина градова у Македонији и целом Илирику.⁶ Пошто су Готи ускором, по споразуму са источним царем Зеноном, отишли на Запад, Хераклеја је убрзо била обновљена од разарања и живот се одмах нормализовао. Вероватно из овог периода обнове града или, тачније, из последње деценије V века, потичу и базилике и друге јавне грађевине, које су у новије време археолози проучавали у Хераклеји.

Како је Хераклеја још од ранохришћанског времена била епископско седиште, имала је више храмова и крстионица, као и саму епископску резиденцију, односно двор. Археолози су успели да идентификују најстарију базилику, такозвану базилику А, која потиче из IV века. Оријентација храма је, као што је уобичајено, правац запад-исток. Храм има три просторије. Из прве улази се у другу, у којој је пронађена крстионица кружног облика, са исто тако кружном писцином за воду. Простор око саме крстионице је мало уздигнут и има октогонални (осмоугаони) облик. Пронађена је, такође, водоводна цев од олова, којом је вода довођена у саму крстионицу, а исто тако и једна шира цев, којом је вода из крстионице одвођена ван градских зидина.⁸ Сматра се да сама крстионица или вапгистериа из ове базилике А у Хераклеји потиче из прве половине V века. Овде је прилика да се напомене да је оно што

⁵ *Mansi VI, 566, 1084; Mansi VII, 137; Mansi IX, 173, 190, 197. Hefele-Leclercq, Les conciles I, 586.*

⁶ Ф. Папазоглу, *Хераклеја и Пелагонија*, 321.

⁷ М. Чанак-Медић, *Ансамбл на базиликајна А од рановизантијскиној период, Хераклеја 2*, Битола, 1965, 44; И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска ахришћкионска и декоративна илустрација у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд, 1957, 43-50; Г. Цветковић-Томашевић, *Хераклеја Линкестис*, Битола, 1973, 32.

⁸ М. Чанак-Медић, *Ансамбл на базиликајна А*, 45 и 59-60.

⁹ И. Николајевић, *Ранохришћанске крстионице у Јужној Србији*, Зборник РВИ, 9 (Београд) 1966, 229. Питањем ранохришћанских крстионица код нас се бавио: Ј. Петровић, *Крстионица у Сибобима*, Уметнички преглед, 4 (1940), 263-267; И. Николајевић, *Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама у Салони*, Зборник РВИ, 14-15 (1973), 159-171; А. Katschirian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris, 1962.

је карактеристично за ранохришћанске крстионице да су оне у старини грађене у самим храмовима и то обавезно у епископским седиштима. Грађене су у склопу самога храма, најчешће у његовом северном делу,¹⁰ понекад су грађене и као посебне, од храма одвојене грађевине. У нашој земљи је највише крстионица сачувано дуж јадранског приморја и у Македонији, док их је у самој унутрашњости много мање. Запажено је, исто тако, и то је археолошки утврђено, да се по обиму мање крстионице, намењене за крштавање деце, граде на нашим просторима у нешто каснијем периоду, када Хришћанство већ има прилично чврсте позиције међу јужнословенским племенима.¹¹

Археолошка истраживања у Хераклеји Линкестис дала су као резултат откриће многобројних подних мозаика, који су особито богати у нартексу такозване „велике базилике” у том граду.¹² Подни мозаици све до данас су веома добро очувани. Мотиви на њима су разноврсни али карактеристични за ранохришћански период живота Цркве. Тако је сачувано 28 представа водених животиња: *рибе, њашке, њишце, делфини, зајцим јелен, лав, дивојарац, леопард који расирза кошују, њас, бик и њако даље.*¹³ Од биљних представа у мозаик-техници на поду хераклејског храма урађене су представе *кедра, маслине, смокве са њлодовима, јабуке са њлодовима, шрешиње са њлодовима и друго.* Сви ови наведени мотиви имају своју добро познату хришћанску симболику и илуструју неку тему из Псалтира или из других књига Светог писма Старог или

¹⁰ И. Николајевић, *Ранохришћанске крстионице*, 252; Иста, Поводом најновије дискусије, негира мишљење Е. Дигвеја изнето у, *History of salonian christianity*, Oslo, 1951, i, *Le baptistère de la basilica urbana à Salon d'après les fouilles de 1951.*, *Actes su Ve Congrès international d'archéologie chrétienne*, Cité del Vaticano - Paris, 1957, 189-198, да је „деремонија крштења била резервисано право епископа” (стр. 160-161). Иванка Николајевић има право утолико што су епископи у старој Цркви руководили целокупном припремом, поуком која је обавезно претходила крштењу, које је, потом, лично обављао епископ, и то у групама, масовно, обично на велике празнике као што је Богојављење, Пасха, Крстовдан, Велика Субота - што се може, уосталом, видети и у богослужбеним текстовима на ове празнике. Можда је, на неки начин, остатак такве праксе задржан данас у римокатоличкој Цркви да само бискуп обавља тајну миропомазања (крзмање) и то масовно у одређене дане. С друге, пак, стране, у првим трима вековима историје Цркве свету тајну крштења и свхаристије непосредно врше епископи. О томе код Светог Игњатија Богоносца, *Смирњанима*, 8,2 (ВЕПЕС 2 (1952) 181: „Οὐκ ἔξων ἔστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου, οὐτε ἀγέλῃν ποιεῖν”.

„ О том видети: I. Ζηζιουλα, *Ἡ ἐνότης τῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῖα εὐχαριστίᾳ κατὰ τῶ ἐπισκόπου κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, 1965, 93; Πάω ὁ, *τι γίνεται, κυρίως δὲ τὰ κατ' ἐξοχὴν ἐκφράζοντα τὴν ἐνότητα στουθεῖα ἦτοι τὸ βάπτισμα, ἡ ἀγὴ καὶ ἡ Θεῖα εὐχαριστία, ἀποκτοῦν ἐκκλησιαστικὴν ὑπόστασιν (εἰσὼαι ἀσφαλὴ καὶ βέβαια μόνον, ὅσα ἐκφράζονται διὰ τοῦ ἐπισκόπου*”.

Исто тако, ранохришћански извори говоре да тајну крштења врше и епископи и презвитари. Тако Свети Григорије Назијанзин, *Λόγος 40, Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, § 6, 396; „Μὴ εἴπῃς ἐπίσκοπος βάπτισάσῃς ... ἡ πρεσβύτερος ... οὕτω ἔστιν σοὶ πᾶς βάπτισμα”. Свети Епифаније Кипарски у свом делу, *Κατὰ ἀπέρεσεων*, PG 42, 505; „Λουτρόν δίδωσιν ὁ ἐπίσκοπος ὁμοίως καὶ ὁ πρεσβύτερος”. Апостолске установе 7,22 каже да ову тајну врше епископи и презвитери, а у нужди и њакони. Канон 39. Пето-шестог сабора одређује да се крштење обавља у католиκος ἐκκλησία (у саборним црквама), затим у „εἰς εὐκτηρία”, која се налазе у обичним кућама, али је претходно потребно одобрење надлежног епископа (Канон 31. Пето-шестог сабора).

Истина, у V и VI веку, због осветног повећања броја верника, нарочито у градским срединама, било је потребно да у једном граду буде више крстионица, као што је, рецимо, код нас био случај у Салони, Стобима и другим градовима, у којима су археолози пронашли више крстионица (И. Николајевић, Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама, 162).

¹¹ И. Николајевић, *Исто*, 252.

¹² Г. Цветковић-Томашевић, *Мозаикой на њодоу од нерѡексоу на џолемаѡа базилика во Хераклеја Линкестис*, 36.

¹³ Г. Цветковић-Томашевић, *Мозаикой на њодор*, 36; Иста, новији рад: *Mosaïques paléobyzantines de pavement dans l'Illyrie orientale, Iconographie symbolique, origine, Xe Congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique*, 1980, 283-347.

Новог завета. Плодно дрвеће је символ раја и самог Хришћанства са богатим плодовима вере у животу хришћана. Међусобна борба животиња, која је овде на подним мозаицима веома реално приказана, символ је борбе хришћана са грехом и злом у овој свету. Борба леопарда и кошуте, бика и лава, у алгоријском смислу, преобразује неизбежни сусрет са смрћу, злом, грехом. На мозаицима у Хераклеји та борба је приказана у овом животу и то сасвим реалистички.¹⁴ Сви ови мозаици су у основи из хеленистичког сликарског репертоара, али су у Хришћанству, не само овде у Хераклеји, преузети и одабрани, тако да су добили нови, хришћански смисао и симболику, односно значење. Дакле, Хришћанство се није устезало да се за изражавање своје симболике служи симболима и мотивима из светске уметности и културе. У Хераклеји су особито карактеристичне мозаичке представе и њихова симболика у вези са светом тајном Крштења. Њих налазимо у вапистеријама или крстионицама и оне су свакако употпуњавале духовни амбијент и атмосферу у моменту обављања саме свете тајне. Осим њих, значајне су и представе које се односе на есхатолошке моменте, рецимо на васкрсење, свету тајну Евхаристије, свеопшти суд.

Подни мозаици из Хераклеје,¹⁵ судећи на основу њихових стилских особина као и избора мотива, настали су крајем V или на самом почетку VI века.¹⁶ Наиме, град Хераклеја је, после разарања од стране Теодорихових Гота 479. године, био обновљен за време цара Анастасија (491-518) у последњој деценији тог века заједно са својим хришћанским храмовима.¹⁷

За град Хераклеју Линкестис, осим добро чуваних археолошких остатака, који су, нарочито у неколико последњих деценија, обрађени, проучени и публиковани, везано је и више ранохришћанских натписа, који у приличној мери употпуњавају наша знања о раном Хришћанству у овом граду и његовој околини. Важно је, такође, напоменути да је из области римске провинције Македоније сачувано доста ранохришћанских натписа, који су углавном проучени.^{17а}

Један од најважнијих натписа из Хераклије је једна надгробна камена плоча са окрњеним натписом. Слова на њој су грчка и квадратног су облика. У натпису се ради о једном војнику чије је име Спуркиос и који је, судећи по садржини епитафа, био добар војник, проживео је овај пролазни живот и упокојио се у Господу. Текст натписа се завршава молитвом Господу Христу да му упокоји душу „са светима”.¹⁸ Натпис је дешифрован, али се различито

¹⁴ A. Grabar, *Recherches sur les sources de l'art paléochrétien*, Cahiers archéologique 12, Paris, 1962, 115; G. Cvetković-Tomašević, *Isto*, 39.

¹⁵ Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици* (Дарданија, Македонија, Нови Епир), Београд, 1978.

¹⁶ И. Николајевић, *Ранохришћанске крстионице у Југославији*, 299; Г. Цветковић-Томашевић, *Мозаиком на идоош*, 47.

¹⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, 24; Ф. Папазоглу, *Македонски градови*, 193; Г. Цветковић-Томашевић, *Мозаиком на идоош*, 47.

^{17а} Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА, 71 (1931). Један натпис је критички објавила код нас: Ф. Папазоглу, *Ранохришћански натпис из Хераклеје*, Зборник ФФ у Београду, 11 (1970), 91-99. Најновији стручни, и досада најкомплетнији, рад о старохришћанским натписима у римској провинцији Македонији објавио је већ овде поменути француски научник Д. Фејсел. Са територије Југославије, Д. Фејсел је објавио натписе из хераклеје Линкестис, Стобија и Баргале.

¹⁸ D. Feissel, *Ibid*, 222. Види и: Ф. Папазоглу, *Ранохришћански натпис из Хераклеје*, 94.

датира. Ф. Папазоглу,¹⁹ на основу речи на крају текста за упокојење душе покојника, натпис ставља у сâм крај IV века: „Пре с краја IV века неџо из њрве њоловине њоџ века”. Сâм натпис у целини гласи: „Ἐνθάδε κίτε Σπουρκιος, ὁ ἐν στρατῶ καλῶς πορευθὶς τὸν τῆς ζωῆς πρόσκερον χρόνος, σεμνός δέ μεταστὰς τὸν ἐντεύθεν βίον, ἰνδικτιῶνος γι μὴνὸς ἰοθλίου κθ, ἡμέρα ε, ὃν προσδεξάμενος, Χριστέ αναλαύσον εὐχῆς τῶν ἀγίων. Ἀμήν”. (Овде почива војник Спуркиос, који је добро проживео трајање овог живота и блажено се преселио одавде, у четвртак 29. јула, 13^{ог} индикта дан 5^н. Прими га Христе и подари му покој молитвама светих. Амин.)

У ранохришћанским натписима израз „entade kite” је посебно карактеристичан, значи „овде њочива”, и сигурно је својствен хришћанским некролама. Поновљен је на многим хришћанским надгробним споменицима. На крају натписа који смо навели, уместо речи „amin, уклесан је број 99, за који се сматра да је тајни број, криптограм исопсифички који значи „amin”. То је, у ствари, бројна вредност слова ове речи: А = 1, М = 40, И = 8 и Н = 50.²⁰

Сличан овом је и натпис чтеца Василија,²¹ који је био чтец у Хераклеји при храму. У реконструкцији натпис се чита: „Ἐνθάδε κίτε Βασίλειος ὁ τὴν εὐλαβῆ μνήμην, γενόμενος ἀναγγώστης καὶ χαρτουλάριος, ἀναλαύσας ἐν Κυρίῳ μὴνὶ Αὐγουστοῦ ια ἰνδικτιῶνος Θ, ἀναμένων σν Παντὶ τῷ κόσμῳ ἀνα τὴν Παροσίαν ἀμήν”. У натпису се каже да је Василије, блажене успомене бивши чтец „анаџносџиис”, уснуо у Господу 11. августа, 9. индикта. Он очекује са целим светом Парусију, односно Други долазак Господа Исуса Христа (Према: 1 Сол, 1:10). Натпис се датира V или VI веком.²²

Из овог времена потиче један натпис на грчком језику који говори о извесном Вененату, који је био дукинариос, односно комес или кнез. Поред уобичајене формулације својствене епитафима, у тексту се нарочито истичу хришћанске врлине овог човека. Натпис гласи: „Ἐνθάδε κίτε ὁ τὴν λαμπρὰν μνήμην Βενενάτος, κομῆς καὶ δουκινάριος, γενόμενος ἀνὴρ θεοσευῆς, βραβευτῆς εἰρήνης, χηρῶν ἀντιλήμπτος, ὀρφανῶν τροφεύς, πενήτων σωτηρία, γυμνῶν σκελαστής, ὃν, Χριστέ, προσδεξάμενος ἀνάλαυσον μετὰ τῶν ἀγίων σου...” Вененат је за живота, као хришћанин, био украшен врлинама богобојажљивости, имао је дарежљиве руке, хранио је сироте, спасавао сиромаше и тако даље.

Слика раног Хришћанства у Хераклеји је, из перпективе црквене историје, археологије и епиграфике, доста комплетна. Хераклеја у Пелагонији, иако није била главни град провинције Македоније, била је веома значајан хришћански центар у којем је црквени живот, особито у IV и V веку, био развијен. Није без значаја чињеница да Хераклејски епископ Квинтилије на сабору у Ефесу 449. године замењује епископа, односно митрополита Тесалонике. Да је хришћански живот овде био врло интензиван, види се и по великом броју откопаних базилика и крстионица, од којих неке потичу из IV века. Сигурно је да су првобитне хришћанске богомоље у Хераклеји још старије, да их је било и пре 313. године. У Хераклеји је сачуван и темељ грађевине за коју се сматра да је била епископски двор, што је ретко откриће.

¹⁹ Ф. Папазоглу, Исто, 98.

²⁰ D. Fissel, Ibid, 222.

²¹ D. Feissel, Ibid, 225, br. 269.

²² Ibid, 225.

Подни мозаици хераклејског храма на визуелан начин илуструју схватања и веровања о основним хришћанским врлинама кроз веома живе и симболичне, односно упечатљиве представе као што су делфин, јелен и друге. Увек присутно зло илустровано је представама пса, леопарда који растрже кошту или бика. Биљне представе илуструју јеванђеоске приче о плодној и неплодној смокви, кедру, а ређају се, сем смокве, и друго плодно дрвеће које успева у овим крајевима. Хераклејски мозаици су очигледан и конкретан пример како се симболика из свакодневног живота, присутна и у многобожачкој култури, може искористити као изражајно средство хришћанске мисије.

Слику стварног, да не кажемо свакодневног, живота хришћана у Хераклеји од III до VI века одају нам донекле и епитафи. Сви су они на грчком језику. Садржиоци и поруком одсликавају веру хришћана у вечни живот и васкрсење; овоземаљски живот је трошан и пролазан је. Смрт је „*уснуће у Господу*” а хришћанин покојник, као чтец Василије из Хераклеје, „*са целим својом очекује Парусију, Христов долазак*”. Ништа мање није илустративан ни пример хришћанина кнеза Венената. Епитаф на његовом гробу просто телеграмски наводи врлине које је имао као угледан и човек од положаја овде на земљи: *као народни ујравнијел био је бољобојажљив, јеванђеоски је био милосрдан према сиромашинима и сиротињама.*

Све напред речено о раној Цркви у Хераклеји говори недвосмислено да су тамошњи хришћани имали веома развијену свест и живу веру у Господа Христа. На првом месту је вера у основне истине хришћанске вере и живота, у тајну Крштења и Евхаристију као храну бесмртности, веровање, затим, у васкрсење умрлих и у Христов други долазак, као и у коначну победу добра над злом.

Стоби

Стоби (Στοβος) је био главни град провинције Македоније II или Македонија Салутарис. Данајс је то мање место Градско у Македонији, на ушћу Црне реке у Вардар. У античко доба то је био највећи град у северној Македонији на реци Еригон. Налазио се на прометној саобраћајници Тесалоники-Наисус-Сирмију, која се овде укрштавала са путем који је из Сардије ишао преко Хераклеје на пут „*Via Egnatia*”.

Стоби се, иначе, врло рано помиње као град-седиште хришћанског епископа. Још на I Васељенском сабору 325. године у Никеји, присутан је епископ из Стобија по имену Вудиос.²⁴ Особито током IV века Стоби су били значајни црквени центар у Македонији. Већ крајем тог века, у црквеној организацији на територији Македоније, Стоби има статус митрополије под чијом се црквеном јурисдикцијом налазе епископи у Варгали и Запару.²⁵ На IV Васељенском сабору 451. године у Халкидону присутан је стопски епископ

²⁴ У Јерокловом Синекдемосу с почетка VI века, од осам градова у Македонији II, Хераклеја, под називом Пелогонија, је на четвртном месту (G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus*, *Bf. E. Honigmann, Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople, Byzantion II-2* (1936) 432. *Mansi VI, 577*: „Βούδιος Σουβουβαρβανίας”. Ф. Папазоглу, *Македонски градови*, 236.

²⁵ *Mansi XI, 645, 994*. Ф. Папазоглу оспорава постојање Стобске митрополије, односно да је Стобска епископија имала статус митрополије у Македонији II (видети: F. Papazoglu, *La Macédoine Salutaris et la Macédoine Seconda*, *Bulletin de l'Académie de Belgique* (1956) 115-124.). Међутим, није на месту њено мишљење, јер, између осталог, Јероклов Синекдемос каже да је Стоби главни град Македоније II, а има још осам градова. Под Стопску митрополију потпадали су: Хераклеја, Варгала и Запара.

Николај (Νικόλαος Στοβών). С краја V и почетка VI века познато је само име епископа Филипа, познатог ктитора из Стобија.²⁶

Као римски град од великог значаја, Стоби је, 69. године после Христовог рођења, за време династије Флавијеваца, постао муниципијум и у њему је неко време радила ковница новца.²⁷ Данас је овај град археолошки доста истражен. У њему је откривено неколико базилика и епископска резиденција.²⁸

Најстарија богомоља у Стобима, за коју се данас зна на основу најновијих открића, јесте синагога, јеврејски храм.²⁹ На основу овога закључује се да је у Стобима живела бројнија колонија Јевреја, сигурно због трговине и заната, и да је за њене верске потребе, на самом почетку IV века, подигнута синагога. Синагога је подигнута, како је археолошки утврђено, на темељима старије синагоге из I века. Међутим, крајем IV века синагога је претворена у хришћански храм.³⁰ То је, у ствари, данас откривена централна базилика, у чијим рушевинама је пронађен интересантан и важан натпис на грчком језику, који се датира крајем IV века.

Поменути натпис по свом карактеру је ктиторски и гласи: „Πολύχαρμος ὁ πατήρ εὐχῆν” („Задужбина оца Полихармоса”).³¹ Натпис је уклесан на једном каменом стубу, који је био уграђен у саму базилику. У дворишту ове централне базилике, које је оивичено колонадама стубова, налазио се базен са водом, где је, вероватно, била крстионица. Цео комплекс ове некадашње грандиозне грађевине познат је у науци под именом „синагоџа-базилика”. Ово име је дошло због њене хронолошки различите намене и употребе. Као што је већ напоменуто, базилика се датира крајем IV или почетком V века. Претварање синагоге у базилику, хришћанску богомољу, везује се у науци за владавину цара Теодосија Великог, који је био православни цар, за разлику од његових претходника, аријански или полуаријански настројених. Теодосије је, као што је познато, сазвао II Васељенски сабор 381. године у Цариграду, а и иначе је

26 D. Feissel, *Ibid*, 230-231, br. 274. Исти аутор сматра да је епископ Филип био претходник епископа Николе, учесника Халкидонског сабора 451. године. Ф. Папазоглу омет сматра да је епископ Филип око 500. године подигао епископску базилику, о чему сведочи и ктиторски натпис који у преводу гласи: „Пресвештени епископ Филип сагради свети храм Божиј”. И. Николајевић, Рановизантијска архитетконска и декоративна пластика, 32, је мишљења да је грађење и декорација цркве епископа Филипа у Стобима било у V веку, а сâм, пак, натпис о Филипу као ктитору поставио је његов, нама по имену непознати, наследник, епископ у Стобима. Г.А. Σωτηρίου, Χριστιανική καὶ βυζαντινὴ ἀρχεολογία 1, 302. За натпис у Стобима видети, сем наведеног Фејселовог дела и преглед натписа који даје I. Verneа, *L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum oriental, Xe Congrès d'archéologie chrétienne*, Thessalonique, 1980, 447-495, где је наведен веома исцрпан преглед свих досада објављених натписа са подручја Источног Илирика. Најновији радови о епископској базилици у Стобима: Б. Алексова, *Епископска базилика во Стоби во светлината на новите археолошки истражувања*, Macedoniae acta archaeologica, 6 (1980), 1983, 83-94; Ista, *Episkopska bazilika u svetlosti novih arheoloških iskopavanja*”, Gunjačin Zbornik, Zagreb, 1980, 67-76.

27 Ц. Вајзман, *Стоби, водич кроз антички град*, Београд, 1973, 14-15.

28 Б. Сарна, *Стоби, Народна енциклопедија* 4, 489-491; Р. Грујић, *Стојска митрополија*, Народна енциклопедија, 455; Б. Сарна, *Истражувања у Стобима*, Гласник СНД, 5 (Скопље) 1929, 1-13; Ј. Петровић, *Ископавања у Стобима*, Старинар, 8-9 (1933-1934), 169-191; В. Петковић, *Крстионица у Стобима*, Уметнички преглед, 4 (1940), 262-267. Видети претходну напомену о најновијим археолошким ископавањима у Стобима. Сем ових наводимо још и: И. Николајевић, *Рановизантијска илустрија*; Б. Алексова, *Стоби, епископска базилика, централна базилика и синагоџа*, Археолошка ископавања во 1977. година, Macedoniae acta archaeologica, 5 (1979), 83-97.

29 Б. Алексова, *Стоби*, 96; Ц. Вајзман, *Стоби*, 32-33.

30 Ц. Вајзман, *Стоби* 32; Б. Алексова, *Стоби*, 96.

31 D. Feissel, *Ibid*, 230-231, br. 274.

штитио православље од свих јереси. Исто тако је познато да је он, управо у Стобима 388. године, издао едикт или закон против јеретика, па се, с правом, претварање синагоге у хришћански храм у овом граду везује за тај догађај.³²

У комплексу откопаных грађевина у Стобима, из синагоге-базилике уз-азимо у такозвану „кућу *исалама*“, која је, у ствари, била епископска резиденција. Међутим, најзначајније откриће у Стобима је епископска базилика и друга базилика епископа Филипа. Положај и оријентација, иначе врло велике базилике, одударaju од плана римског града. Сматра се да је храм био посвећен Светом Димитрију,³³ што је доста неизвесно. Изнад улаза у наос храма пронађен је ктиторски натпис епископа Филипа на грчком језику, који у целини гласи: „Εμμανουήλ μεθ' - ἡμῶν ὁ Θεός ὁ ἀγρίωτατος ἐπισκόπος Φίλιπος οὐκοδόμησεν τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν“.³⁴ Први део натписа је познато место из Светог писма (Ис, 7:14) и (Мт, 1:23), док други део говори о самом епископу Филипу, који је свакако најзаслужнији за грађење епископске цркве. Од ове цркве сачувана је олтарска ограда од камена. Преграде су украшене уклесаним крстовима у кругу, који је опет уоквирен у правоугаоном пољу, док је са друге стране истих преградних камених плоча уклесан Христов монограм. Од базилике епископа Филипа, сачувани су многобројни капители са правилно уклесаним крстовима и другим украсима. Егер сматра да је ова црква грађена крајем V века,³⁵ док је И. Николајевић мишљења да декорација Филипове базилике потиче с почетка V века, јер, по својим стилским и уметничким особинама, подсећа на сличне узореве из Цариграда с почетка и из прве половине V века.³⁶

Не само сачувани грчки натписи из Стобија, него, исто тако, и уметнички стил градње и украса, сведоче о очигледним утицајима са Истока, највероватније из Солуна. Треба рећи да каснија Јустинијанова епоха, која је, иначе, позната по огромној грађевинској делатности, није оставила у Стобима никаквог трага. Стоби су као град доста страдали у пред-јустинијанско доба, од Гота 479. године, а после и од земљотреса који је задесио град 518. године. У Јустинијаново време није много, или није чак ништа, уложено у обнављање овог града, пошто је он био дубоко у унутрашњости Балканског полуострва, тако да је оправдана констатација да је „живој у Стобима у VI веку био сасвим скромних размера“.³⁷ Јустинијан је, пре свега, обнављао и утврђивао погранична војна утврђења и градове. Истина, у VI веку, на V Васељенском сабору у Цариграду 553. године, помиње се епископ Фока, за којег се сматра да је био из Стобија.³⁸ Већ крајем VI века, а поготову у VII веку, живот у овом граду је потпуно замро, можда због куге, која се према савременим изворима

³² *Codex Theodosianus* 16,4; Ц. Вајзман, *Стоби*, 33.

³³ Ц. Вајзман, *Стоби*, 58.

³⁴ D. Feissel, *Ibid*, 230, br. 274.

³⁵ Егерово мишљење види код: И. Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска илустрација*, 28; В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, 310-311, слика 981.

³⁶ И. Николајевић-Стојковић, *Исто*, 29.

³⁷ *Исто*, стр. 33.

³⁸ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes* 164. Аутор сматра да је Фока био епископ у Стобима, док Ф. Папазоглу мисли да је Фока био епископ Превалиса са седиштем у Скодра (Скадар) (Код И. Николајевић, *Архитектонска пластика*, 34).

неколико пута јављала на овим просторима у VI веку, или због интензивног насељавања Словена на Балканско полуострво.

После VII века Стоби није више био насељено место. Епископска базилика је порушена 569-570. године и није више никада била обновљена. На њеној јужној страни археолози су откопали крстионицу. Била је веома раскошна, имала је четири улаза. Писцина се налазила у средини: кружног облика, пречника 2,4 метра. Оловна цев, као одвод са јужне стране, одстрањивала је воду из крстионице. Сам, пак, пђд крстионице украшен је пригодним представама у мозаик-техници. Мотиви су уобичајени за крстионице ранохришћанског периода. Овде су представе барских птица, српђа како пију воду, пауна у разнобојном перју, затим дрвета са плодовима.³⁹ Ова крстионица и мозаици у њој датирају се у крајем IV или почетком V века.⁴⁰

Узгред треба рећи да се, од грађевина световне намене и употребе, у Стобима налази велико позориште⁴¹. - Римско позориште у Стобима је саграђено крајем II века или почетком III века хришћанске ере. Било је по обиму доста пространо и могло је да прими преко седам хиљада посетилаца. Међутим, позориште је ван употребе од 325. године, када је цар Константин Велики издао едикт којим се забрањује борба гладијатора са дивљим зверима, тако омиљена код Римљана све док Хришћанство није постало државна вера.⁴² Сем Стобија, позориште су имали и ови градови у Македонији: *Тесалоники*, *Хераклеја*, *Филипи*. Можемо само претпоставити да је неко од хришћанских мученика у периоду прогона хришћана био исмејаван, мучен или, пак, погубљен због вере у Христа у овом многобожачком позоришту. За Стоби и његово позориште, истина, немамо, попут других сличних примера, изричитих података о хришћанским мученицима, али сама претпоставка има извесног основа. Због чега би, иначе, цар Константин издао едикт да се ово позориште укине?

У граду чији ранохришћански период живота разматрамо, поред горе поменутих, из овог времена је сачувано још неколико натписа који потичу са хришћанске некрополе. Они, поред осталог, сведоче о грчком карактеру овога града. Овде, ради илустрације, наводимо натпис жене по имену Матрона, која је била, како се лепо види из натписа, ђакониса цркве у Стобима. Натпис је пронађен, што је од посебне важности, у јужном броду базилике. Писан је на грчком језику. Он је, сђм по себи, утолико значајнији што се зна да је сачувано врло мало података, разуме се епиграфских, о ђаконисама у раној Цркви са нашег подручја. Натпис у целини гласи: „ Ὑλђρ εὐχђς αὐτђς Ματρὼνα ἡ εὐλαβεστђτη δђακονος τђν ἐξђδραν ἐψђφωσεν”.⁴³

³⁹ Ц. Вајзман, *Сђоби*, 64-65.

⁴⁰

Исто, стр. 65. Постоје две крстионице у Стобима, једна у базилици епископа Филипа и друга у епископској базилици. С. Кашић добро примећује да постојање двеју базилика у овом граду не оправдава мишљење да је у Стобима постојала и аријанска црква: S. Kašić, *Rano hrišćanstvo na tlu Jugoslavije* (magistarski rad u rukopisu), Beograd, 1976, 100-101. Иначе, на основу такозване карбон методе, Ц-14, узимањем узорака ђумура сагорелог дрвета и лабораторијском анализом у Институту Универзитета у Тексасу (УСА) и „Рубер Бошковић” у Загребу, епископска базилика у Стобима датира се крајем IV века или раним V веком. (Dj. Mano-Zissi - J. Wiseman, *Studies in the antiquities of Stobi*, 30).

⁴¹ Позориште су, сем Стобија, имали: Солун, Хераклеја, Линкестис и Филипи у Македонији.

⁴² Ц. Вајзман, *Сђоби*, 74.

По много чему је карактеристичан натпис, такође на грчком језику, који је, у ствари, по својој садржини, само парафраза стиха Јеванђеља по Јовану 4:14, „*Ја сам извор живоїџа, ко је жедан долази ми и неће ожеднеїти до века*“.⁴⁴ Захваљујући овом сачуваном натпису, познато је име једног архиђакона из Стобија који се звао Теофило. Читамо, на надгробном натпису њему посвећеном, следеће речи: „*Ευθιάδε κίττε Θεόφιλος Ζωπύρου ἀρχιδιάκονος, υἱός ὁ Θεός*“ („*Овде почиња Теофило, син Зоїпиров, архиђакоп, Свеїти Боже*“).⁴⁵ Натпис се датира VI веком. Сām за себе нам говори да је црквени живот у Стобима у VI веку био веома развијен и да је катедрални храм стопских епископа имао свог архиђакона. На основу праксе која је постојала у цркви на Истоку да је „*архиђакоп љрви од ђакона код ейискоїџа*“, Стоби је, као епископија, морао имати више ђакона, од којих је Теофило, помелут у натпису, био архиђакоп. Иначе, звање архиђакона на Истоку је познато још од времена Светог Атанасија Великог. Како сведочи црквени историчар Теодорит, Атанасије је у Александрији био „*τοῦ χόρου τῶν διακόνων ἡγούμενος*“.⁴⁶ Исто тако је у старини познато да су само веће цркве, односно већи црквени центри, имали архиђакопне. Сем Стобија, архиђакопна је имала епископија у Поречу (Парентиум). Тако је у такозваној Еуфразијевој базилици из VI века сачувана у мозаику представа епископа Еуфразија као ктитора, затим архиђакопна Клаудија и чак његовог малог сина.⁴⁷ У натпису у Стобима није случајно, поред архиђакопна Теофила, помелуто и име његовог оца који се звао Зопирос. Овај податак даје повод за закључак да је Зопирос био угледна личност у црквеном животу ове хришћанске метрополе.

На крају, за град Стоби и његов црквени живот на основу овде изложених података, можемо рећи да је био значајан хришћански центар. Био је једно од угледнијих епископских седишта у Македонији за све време свог постојања. Истина, не знамо потпуни каталог свих његових епископа. Неки од њих су познати само по имену, као рецимо, епископ Филип.

С друге стране, и данас богат археолошки материјал (темељи огромних грађевина, храмова, крстионица, епископска резиденција), који је недавно откривен, само је део материјалних доказа о интензитету и видљивим плодовима веома богате хришћанске духовне културе овога града у римској провинцији Македонији. Црква је овде цветала у првих шест векова. Међутим, почетком VII века живот у Стобима је потпуно замро, бивши град је некако заобиђен, а нове миграције становништва на Балканском полуострву нашле су и нова средишта свог живота. Истина, у документима VI Васељенског сабора 680-681. године, и пето-шестог сабора 692. године помињу се двојица епископа, Јован и Маргаритас, са титулом „*Сїџоїски*“.⁴⁸ Међутим, с разлогом се сматра да је остала само титула „*Сїџоїски*“ јер епископија, као и сām град, крајем VII века, у време одржавања VI Васељенског сабора, више не постоји.

⁴³ D. Feissel, *Ibid*, 231, br. 275.

⁴⁴ *Ibid*, 233, br. 277.

⁴⁵ *Ibid*, 234, br. 281. Δ. Βακάρου, *Ἡ ἱερωσύνη στῆ ἐκκλησιαστικῆ γραμματεїа τῶν πέντε πρώτων αїώνων*, 275.

⁴⁶ PG 82, 981.

⁴⁷ Л. Мирковић, *Мозаици Еуфразијевој базилике у Поречу*, Зборник НМ у Београду, V (1967), 195-216; М. Прелог, *Пореч*, Београд, 1957, 116-119.

⁴⁸ *Mansi IX*, 645, 994. Α. Τσιπουρίδου, *Μακεδονια*, 231.

Лихнид

Простор око Охридског језера, затим сливови река Семени и Деволи, као и подручје Преспанског језера, у пред-римско доба насељавало је племе Десарети. Јелинизација ових крајева извршена је врло рано, тако да нам сачувани натписи из Охрида и његове околине, писани на грчком језику, сведоче о томе.⁴⁹ Главни град племена Десарета био је Лихнид, данас Охрид, на обали истоименог језера. У IV веку *Notitia Dignitatum*, као и *Itinerarium Budigalensis* из 333-334. године, помињу римску провинцију Македонију, а, међу њеним градовима, и Лихнидос. Тек у другој половини IV века из провинције Македоније издвојена је посебна област и створена је провинција Нови Епир, *Epirus Novus*. Главни њен град био је Дирахион, данас Драч у Албанији. Лихнид, односно Охрид, административно је припадао провинцији Нови Епир. Овим областима је, после 313. године, завладао Ликийције, Константинов савладар, пошто је на управу добио Панонију, Тракију и Македонију. Од 324. године ови крајеви су, као и цела Римска империја, под Константиновом управом.⁵⁰

У периоду позног римског царства Лихнидос се јавља као седиште епископа. Тако је Дионисије први, по имену познати, епископ из Лихнидоса: „*Dionisius de Macedonia de Lyncido*”, присутан на сабору у Сардики 343. године. Иначе, врло старо предање приписује ширење Хришћанства у области Лихнидоса светом Еразму Антиохијском, који је живео и радио крајем III века. Еразмо се, по предању није, дуго задржавао у околини Охрида. Отишао је у суседну Италију, где се помиње као епископ у граду Формију. Сматра се да је страдао за веру 303. године, у време Диоклецијановог прогона хришћана.⁵¹ И данас је недалеко од Охрида, сачувана црква посвећена светом Еразму.⁵² Даље из ранохришћанског живота у Лихниду не знамо ништа, до поменутог епископа у време Сардичког сабора. Тек касније, у време монофизитских спорова на Истоку, у V веку, помињу се неки лихнидски епископи, који су били потпуно православни по питању догматског учења о природама и њиховом сједињењу у личности Господа Исуса Христа. На сабору у Халкидону 451. године узео је учешће епископ Антоније из Лихнидоса: „*Αντώνιος ἐπίσκοπος λυχνιδού*”. Исти епископ је присутан на локалном сабору епископа у провинцији Нови Епир 458. године, заједно са светим Дијадохом Фотичким,⁵³ и потписао се на писму упућеном цару Лаву I, којим се анатемису монофисити. У периоду такозваног Акакијевог раскола Источне и Западне Цркве (484-518), а нарочито у време папе Геласија и цара Анастасија, Лихнидос и његов епископ Лаврентије били су уз папу и западне православне епископе, а против цара Анастасија, који је у својој верској политици био спреман и на компромисе са

⁴⁹ P. Lemerle, *Philippes*, 77; Ф. Папазоглу, *Македонски градови*, 225; В. Битракова-Грозданова, *Старохришћански сјоменици во Охридско*, Охрид, 1975; Иста, *Жива антика* (2061970) 165, бр. 3.

⁵⁰ Н. Машкин, *Историја старој Рима*, Београд, 1951, 496-497.

⁵¹ Р. Поповић, *Свети Ерасмо Охридски (+ 303)*, *Богословје 1 и 2* (1992) 35-45. В. Битракова-Грозданова, *Сјоменици во Охридско* 17. ц. Грозданова, *Појава и прород иориреџа Климентја Охридској у средњевековној уметности*, *Зборник за ликовне уметности 3*, Нови Сад, 1967.

⁵² V. Malenko, *Nouvelles decouvertes dans la localité Sv. Erazmo*, *Archeologia Jugoslavica*, 15 (4797), 45-51.

⁵³ А. Јевтић, *Патрологија*, 2, 309.

монофизитима који су били врло јаки на Истоку. Ово је, разуме се, штетило православљу и чистоти учења Цркве. Међутим, почетком VI века, утицај папа у Илирику био је све мањи. Епископи Илирика се све више везују за Константинополис и његовог патријарха. Тако је овом приликом пропао покушај пале Ормузда да, преко Никопољског епископа Јована, у Новом Епиру успостави свој утицај на овим просторима. На позив већ старог цара Анастасија, године 515, у Константинополис су дошли петорица епископа из Илирика да им буде суђено због противљења одредбама познатог „Ен-оџикона“ цара Зенона из 482. године. Цару су се јавили епископи следећих градова у Илирику: Сердика (Софија у Буџарској), Наусус (Ниш), Никойолис (Превеза), Пауџалија (Ђусџендил) и Лихнидос. Епископ Лихнидоса Лаврентије је због старости, био отпуштен из царске престонице и враћен на своју катедру, док су остали задржани.⁵⁴

За време цара Јустинијана (527-565) цело подручје Илирика је у црквеном погледу било подељено на два дела: *источни и јужни део*. Седиште црквене организације јужног дела Илирика био је Солун, којем је тада припадао и Лихнидос, а центар источног Илирика постао је новоосновани град Јустинијана Прима (Царичин Град), о којем ће још бити речи.

У периоду позног римског царства, а затим и кроз цео средњи век, Лихнидос, односно Охрид, био је у непрекинутом континуитету значајан црквени центар. Због тога овај град и његова околина привлаче пажњу и интересовање истраживача, као важан археолошки локалитет, богат разноврсним остацима материјалне културе. У Охриду је досада нарочито добро истражена старохришћанска базилика, са веома занимљивом крстионицом. Ова крстионица одудара од уобичајеног манира старохришћанских крстионица, које су, у склопу грађевине базилике, смештене у њеном северном делу, односно лево одулаза у храм. У охридској базилици крстионица се налази на супротној страни, јужно, као што је случај и код базилике у Хераклеји и Царичином Граду.⁵⁵ Крстионица у Охриду је саграђена од камена и опеке. У средини је писцина у виду крста, а поплочана је плочама од мермера. У крстионицу се улазило из катихумената са западне стране, а, након обављене свете тајне погњуривањем у писцину, новокрштени је излазио на излаз који је био на источној страни крстионице, што, нарочито, има своју дубоку симболику.⁵⁶

Базилика у Охриду, о којој је реч, вероватно је била посвећена светом Еразму. Ова претпоставка поткрепљује се, између осталог, и постојањем крипте која је у њој пронађена. Крипта је откривена у олтарском простору у презвитеријуму. Унутрашњост крипте је обложена мермерним плочама и у њој су, свакако, поред осталог, чуване и светитељске мошти, као највећа драгоценост храма. С друге стране, присуство светитељских моштију условило је сâм облик храма, као и унутрашњи распоред молитвеног простора. Охридска базилика је једна од ретких сачуваних ранохришћанских богомоља у којој су чуване светитељске мошти. Због тога она спада у врсту такозваних храмова-мартира, храмова у којима су свете мошти чуване и излагане поклонцима који

⁵⁴ В. Битракова-Грозданова, *Споменици во Охридско*, 19.

⁵⁵ Исто, стр. 30-31.

⁵⁶ Исто, стр. иста.

су долазили да се поклоне моштима и целивају их. За ове потребе су храмови овакве врсте и архитектонски прилагођавани, као и касније сâм иконопис у њима. Олтар је био више померен ка средишту храма и приступа чистији вернима.

Крипте са светим моштима чуване су обично испод олтарског простора. Касније ће се ова пракса задржати у познатом правилу: *да се у светљу њпрајезу свакој новосаграђеној храма обавезно сипавају моштии или, њак, само делови светиииџельских моштиију*. За базилику у Охриду с разлогом се сматра да је била посвећена светом Еразму и да је поседовала део његових светих моштију.⁵⁷

Охридска базилика је за нас значајна по очуваним мозаицима. Наиме, у северном анексу нартекса, у његовој апсиди, налази се врло ретка представа четирију рајских река. То је, у ствари, илустрација текста Књиге Постања 2: 10-14, где се каже да из Едемског врта на Истоку истичу четири реке које напајају водом цео свет. На овој представи реке извиру из небеског лука. Лево и десно од реке су два јелена који пију бистру текућу воду. Изнад сцене је натпис безименог дародавца, који је, због своје хришћанске скромности, остао непознат заувек. Натпис је на грчком језику и гласи: „Ἐποίησαν ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυτῶν ὡν οἶδεν ὁ Θεός τὰ ὀνόματα” - („Учини за молишву (завей) себи, чија имена Бој зна”).⁵⁸ Слични анонимни натписи откривени су још у Солуну, Поречу, Аквилеји и другим ранохришћанским базиликама.

Такође су карактеристични подни мозаици у крстионици ове базилике у Охриду. Наиме, на четирима угловима подног мозаика насликана су четири људска лика, у сваком углу по један, као персонификација четирију рајских река. Из уста им теку млазеви воде који обливају писцину, а изнад глава су грчким словима исписана имена река: *Геон, Еуфрајџ, Фисон и Хидекел* (Пост 2:10-14). Оваква представа у овој ранохришћанској крстионици има дубоку хришћанску, односно богословску симболику. То је, истовремено, символ духовне жеђи (Пласам 42:1-2) и духовног рађања (Јован 3:5), које се догађа у светој тајни Крштења.

Базилика у Охриду са крстионицом и мозаицима датира се крајем V века.⁵⁹ Овај временски термин одређује се на основу стила грађења базилике, декоративне пластике у њој, мозаика, као и избора ликовних мотива, а и на основу одговарајућих аналогича у другим хришћанским храмовима из тог доба.

Треба рећи да је Лихнидос, као град и епископско седиште, у другој половини V века доживео судбину Стобија, Хераклеје и других градова у Илирику. Готи су га опустошили. Историچار Јустинијанове епохе Прокопије у својој „*Тајној исиџорији*” каже да је Лихнидос настрадао од земљотреса. Међу градовима које је Јустинијан обновио у Новом Епиру Лихнидос није поменут.⁶⁰ Разлог је, вероватно, тај што град није у то време имао неки већи војно-стратешки значај.

У каснијој историји, као што је познато, Охрид и његова околина играће велику улогу у хришћанизацији јужних Словена. У ове крајеве Словени долазе интензивно већ крајем VI и почетком VII века. Охрид, особито у IX веку, и то у његовој другој половини, постаје поново важан хришћански и црквени цен-

⁵⁷ Исто, стр. 35-36.

⁵⁸ Исто, стр. 54.

⁵⁹ Исто, стр. 67.

⁶⁰ *Византијски извори*, 53.

тар. У овим областима су на хришћанизацији Словена радили ученици Свете Браће Кирила и Методија. Међутим, не могу се прихватити мишљења да у потоњој Охридској архиепископији⁶¹ треба тражити континуитет Јустинијане Приме, која је престала да постоји почетком VII века. Утолико мање има разлога за такве закључке ако се зна, а то смо напред видели, да антички Лихнидос није административно припадао архиепископији Јустинијани Прими.

* * *

Поред наведених градова у Македонији, Хераклеје, Стобија и Лихнидоса, као најважнијих, у периоду раног Хришћанства постојали су у овој области и други већи центри, који се веома рано помињу у изворима као важна црквена средишта, односно као епископије. О многим од њих данас не знамо ништа, пошто још увек нису, на жалост, археолошки истражена, чак ни идентификована. Разлог је објективне природе, пошто је живот у овим насељима, која ћемо даље поменути, био нагло прекинут у периоду великих сеоба народа, које су задесиле и овај простор у V и VI веку.

Тако је на реци Брегалници (у античко време је био Астибос), постојао град Варгала - Βαργάλα (данас месито Горен Козјак). У периоду Васељенских сабора Варгала се помиње као седиште епископа. У Јерокловом Синекдемосу, међу осам градова у Македонији II, на петом по реду месту је епископија у Варгали, одмах после града Пелагонија а пре Запаре.⁶² Име града Варгале је само поменуто у актима IV Васељенског сабора 451. године.⁶³ Свакако је град много раније имао свог епископа. По имену овог града данас је остало име реке Брегалнице (од Βαργάλα, Βαργάλα), а од дохришћанског имена реке Астибос дошло је име града Штип у Македонији.

Из античког града Варгале до данас је сачуван један натпис пронађен у западном делу ранохришћанске базилике, који гласи: „Χριστέ βοήθη δουλοῦ σου Ἐρμίου ἐπισκόπου” - („Христџе, ѿмажи служи своџе Ермију епископу”). Овај врло значајан натпис, у одсуству других докумената, датира се другом половином V века. Аутор натписа моли се Господу Христу да помогне своџе слуги, епископу Варгалском Ермију. Сматра се да је Епископ Ермије, који се у овом натпису помиње, био један од, по времену блиских, епископских наследника Варгалског епископа, који се звао Дарданије а који учествује на Халкидонском сабору 451. године.⁶⁴ Пошто се сџм натпис датира другом половином V века, он се, на основу његове садржине, која је таква као да упућује на неке објективне опасности у којима се нашао епископ Ермије и његова Црква, може наслутити и може се нешто ближе одредити време настанка самог натписа. Реч је о, овде више пута помињаној, инвазији Гота на Балкан 479. године и после тога. На основу сазнања којима се данас располаже,

⁶¹ Р. Љубинковић, *Традиција Јустинијане Приме у шипулаштури Охридских архиепископија*, Старинар, 17 (1966), Београд, 1967, 61-75.

⁶² *Synecdemus*, 7.

⁶³ *Mansi VII*, 161. Б. Алексова, *Баргала-Брегалница во свеџлинина на новиџе археолошки истраживања*, Гласник на институт за националне историјата, 3, Скопје, 1967, 5-82.

⁶⁴ D. Feissel, *Ibid*, 235, br. 283 i 284, *Mansi II*, 577; B. Aleksova, *Episcopiches zentrum Bargala-Bregalnica*, Actes du IIe congrés international des études du Sud-Est Europeen, том II, Athenes, 1972, 349-353; B. Aleksova - C. Mango, *Dumberton Oaks Papers*, 25 (1971), 268 i 271.

ово је последње познато име епископа града Варгале у источној Македонији. Вероватно да град, после разарања од стране Гота, више никада није ни обнављан, а, самим тим, град је замро и као седиште епископа.

На истој реци (Брегалница), а на путу Стоби-Пауталија (Ћустендил), на брду Калата, налазио се истоимени град-тврђава Калата. Утврђење је било на ушћу речике Каменице у Брегалницу, подно Осоговске планине, код данашњег места Македонска Каменица.⁶⁵ У овом месту су досада истражене две базилике. На локалитету Бегов Даб откривена је велика базилика, тробродна, димензија 15,52 x 11,30 метара. У апсиди, која је на источној страни ове грађевине, налази се озидана потковичаста банка са оформљеним епископским троним.⁶⁶ Ово наводи многе истраживаче на закључак да је римско насеље у Македонској Каменици било епископско седиште. Међутим, овде треба бити мало резервисан, јер је познато да су све старе цркве имале епископски трон и на горњем месту синтроносе-сапрестоља, чак и у самом наосу. Друга мања једнобродна базилика пронађена је на локацији Керамидница. Базилика, такође, има епископски трон. По стилу градње и украсима обе грађевине из Македонске Каменице се датирају крајем V и почетком VI века.⁶⁷

Исто тако мање познат град у Македонији је Запапа - *Запапа*. Град још није археолошки идентификован, односно није још истражен. Сматра се да је био негде у околини данашњег града Велеса у Македонији. С почетка VI века Јероклов попис епископија и њихових седишта у Илирику помиње и епископију „*Запапа*“, и то на осмом месту, односно - последњи је од осам градова на челу са Стобима у Македонији II.⁶⁸ Епископ овога града поменут је као учесник V Васељенског сабора 553. године у Цариграду: „*Sibinianus episcopus zapparenae civitatis*“ („*Сибинијан епископ града Запарене*“).⁶⁹ О овоме граду засада нема више ближих података.

Најзад, град Довер или Довир, до данас нема тачно географско одређиште у Македонији. Само је сигурно да га не треба поистовећивати са данашњим градом Дебром. Град се, наиме, помиње у документима такозваног „*разбојничког сабора*“ у Ефесу 449. године. На овом сабору био је присутан епископ по имену Јевсевије.⁷⁰ У каснијој историји овом граду се губи сваки траг. Једино почетком VI века поменути Јероклов Синекдемос наводи да је, међу 32 града у провинцији Македонија I, Тесалоники главни град, а „*Doviras*“ је на четрнаестом месту.⁷¹ Град у средњем веку не постоји и, као што рекосмо, не треба га изједначавати са Дебром.⁷²

Стање у старој Цркви у римској провинцији Македонији било је, на неки начин, примерено општим приликама у Илирику тога времена. Овде смо само навели најважније археолошке изворе и натписе који донекле илуструју то стање. Непрекинути континуитет живота Цркве је сигурно постојао. Нису сва

⁶⁵ И. Микулчић, *Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице*, Старица, 27 (1976), 182.

⁶⁶ Исто, стр. 184.

⁶⁷ Исто, стр. 190.

⁶⁸ *Synecdemus*, 8.

⁶⁹ *Manst IX*, 199.

⁷⁰ *Mansi VI*, 577.

⁷¹ *Synecdemus*, 7.

⁷² Ф. Папазоглу, *Македонски градови*, 252.

места, која се у писаним документима наводе, археолошки потврђена. Многа насеља су заувек престала да постоје. Хришћанство, и уопште хришћанска цивилизација, у Македонији су, у античком смислу речи, продирали овде са Истока долином реке Вардара из јаких хришћанских центара, какви су, без сумње, били Солун, Верија, или Цариград, да не помињемо друге центре у Малој Азији, на Блиском Истоку и у северној Африци. На крају треба само подсетити да је, управо на овим просторима, касније, после коначног насељавања и крштења Словена, дошло до директног сусрета и сучељавања Словена са Хришћанством и византијском цивилизацијом уопште, до настанка словенског писма и првих превода хришћанске литературе са грчког, као владајућег, на словенски језик. Потоња историја Цркве на овим просторима показује да плодови словенског Хришћанства неће бити ништа мањи од плодова оних који су их вери привели.

3. Црна Гора

Подручје данашње Црне Горе у позноримском периоду углавном је припадало провинцији Превалис или Превалитана (*Prevalitana*). Ова провинција је најпре била у саставу велике провинције Далмације. Из ње је издвојена у посебну област, односно провинцију, за време административних реформи цара Диоклецијана, 297. године или, пак, нешто касније, 305-306. године. Припадала је префектури Илирик, и то Источном Илирику. Њен главни град био је Скадар (Σκόδρα), данас истоимени град у Албанији.

На самом почетку треба рећи да пространа римска провинција Далмација захтева посебан приступ што се тиче њеног ранохришћанског времена. Далмација је врло рано, 11. године после Христовог рођења, због великог значаја и близине самог Рима, била увршћена у ред царских провинција. Обухватала је већи део данашње Југославије. Од северозапада, паралелно са Јадранским морем и током реке Саве, захватала је простор од реке Раше у Истри до реке Мат у данашњој Албанији на југоистоку. У унутрашњост - границе Далмације допирале су нешто јужније од реке Саве, а на исток до данашње Западне Србије, до реке Колубаре. Далмација је, нарочито у приобалном подручју, обиловала градовима, од којих многи и данас постоје на истом месту. Много мање градова, односно градских центара, било је у унутрашњости, у данашњој Босни, Херцеговини, Посавини, Западној Србији. Ове просторе Римљани су врло рано освојили, тако да је романизација домаћег становништва спроведена врло успешно. Највећи градски центри у нашем Приморју у античко време били су: *Olcinium* (Улцињ), *Butua* (Будва), *Risinium* (Рисан), *Epidaurum* (Цавијаи), *Salona* (Солин), *Jadera* (Задар), *Parentium* (Пореч), *Pola* (Пула) и многа друга мања места.

Због ограничености наше теме на подручје Црне Горе, нисмо тренутно у могућности да дамо слику раног Хришћанства на подручју целе римске провинције Далмације, која је, узгред буди речено, врло богата остацима рано хришћанске цивилизације, особито у Јадранском приморју. Овде ће само укратко бити разматрано оно што је најважније за провинцију Превалитана, искључујући, такође, њено подручје које данас припада Албанији због недоступности резултата археолошких истраживања тамо.

Познато је да је ширење Хришћанства у Далмацији почело још у апостолском периоду. Већ половином I века, у Далмацији је боравио ученик и

сарадник светог апостола Павла, Тит, а, по предању, овде су боравили и други апостолски ученици. Дакле, хришћанска Црква у Далмацији је апостолског порекла. И у овим крајевима је нова вера најпре ширена у градовима, и то у приморју, а знатно касније и много спорије у самој унутрашњости Балканског полуострва, где се многобоштво или паганизам дуже одржао. Наравно да је, сходно оваквом стању ствари, једини засада пут и начин праћења распрострањености Хришћанства - трагање за археолошким остацима из ранохришћанског времена, који су сачувани и откривени у позноримским градовима у провинцији Далмација.

Већ је напоменуто да се овде ограничавамо на подручје Превалитане, која је обухватала простор од Боке Которске на северозападу до реке Мат на југоистоку. Одмах треба рећи да у овој провинцији није сачувано много ранохришћанских археолошких остатака. Добар део ове провинције данас припада Албанији, па је, отуда, отежано археолошко и свако друго истраживање.

У пределу Боке Которске најстарији ранохришћански налази потичу из Рисна. Рисан, „Ризинијум“, први пут је поменут као епископско седиште тек крајем VI века.¹ Није тешко претпоставити да је овај наш приморски град знатно раније имао свог епископа. Епископа града Рисна Севастијана помиње у својим писмима папа Григорије Велики (590-604). У науци, међутим, још није тачно утврђено да ли је епископ Севастијан био заиста епископ у Рисну или је овде боравио само извесно време, када је после пада Сирмијума, о којем смо већ говорили, напустио Панонију после 582. године и, бежећи од Авара, отишао у суседну Италију.² Справом се претпоставља да је епископ Рисна имао духовну, епископску власт на целом подручју Рисна, односно рисанског муниципалитета, као што је, аналогно податку из Јустинијанове 11. Новеле, епископ града Акве, видели смо већ, имао власт над свим местима, и тврђавама и црквама у њима, у Приобалној Дакији.³ Таквих мањих места у римско време било је више у околини Рисна.

Од материјалних остатака из Рисна, данас је сачувана једна ранохришћанска гема, односно гема са ликовним мотивима из ранохришћанског времена. Нас у првом реду овде интересују представе на геми. На слици лево, на самој геми са њене спољашње стране, представљена је једна издужена амфора, затим - у средини је Христов монограм и, најзад, представа Доброг пастира. Пастир је у стојећем ставу, а једна овца му је лицем окренута са главом мало подигнутом.⁴ Сама, пак, гема се, што се тиче хронологије, датира VI веком. За сада, на жалост, немамо других значајнијих археолошких остатака из Рисна из ранохришћанског времена.

Град 'Ακροπόλις код данашњег Котора такође располаже траговима ранохришћанских остатака. Испод цркве, односно базилике, која је саграђена

¹ П. Мијовић, *Ранохришћански споменици Превалиса*, Археолошки вестник 29, Љубљана, 1978, 642; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1906, 171.

² J. Zeiller, *Ibid.*, 146-147; V. Popović, *Le dernier évêque de Sirmium*, *Revue des études Augustiniennes*, 21, Paris, 1975, 91-110; J. Ковачевић, *Историја Црне Горе I*, Титоград, 1967, 262-263.

³ П. Мијовић, *Исто*, стр. 644-645. Исти аутор не прихвата у потпуности новија истраживања о епископу Севастијану, који је напустио Сирмијум после 582. године. Израз у писму папе Григорија Великог „*Sebastiano episcopo Risiniensi...*“ он схвата као „Севастијан епископ рисански“, а не сирмијски (П. Мијовић, *Исто*, стр. 645). П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ, 1975, 65-66.

⁴ J. Ковачевић, *Историја Црне Горе I*, 264.

око 840. године, откопана је гробљанска црква са некрополом. Анализирањем откопаних гробова и гробних прилога нађених уз покојнике може се закључити да је ова некропола, која се иначе датира III веком, имала и „случајеве *неређуларног сахрањивања*”. Зато не би требало одбацити ни инфилтрацију припадника које од монотеистичких религија - Јевреја и хришћана.⁵ Значи - само гробље је било многобожачко, али се потврђује да су у њему сахрањивани и хришћани.

Иначе, о постојању епископије у Котору у првим хришћанским вековима нема никаквих материјалних, археолошких трагова. Све евентуалне материјалне остатке уништили су Авари крајем VI века, када су опустошили овај део Јадранског приморја.

У близини Котора, у месту Орти, сачуван је један карактеристичан надгробни натпис, и то на грчком језику. Натпис припада извесном лекару Луки и гласи: „Λοῦκιος Λοῦσκος Εὐκαρλος ἀρχίατρος κλεινὸς γενεαῖος ἐγγύστα”.

Натпис је врло стар, датира се III веком.⁶ Сâм по себи сведочи о постојању грчких колонија на нашој Јадранској обали, а њих је било у свим нашим приморским градовима и острвима.

Јужно Јадранско приморје има доста сачуваних старохришћанских базилика. У неколико места откривени су и други налази, који, заједно са базиликама, сведоче да је Хришћанство врло рано било присутно на овим просторима. Тако је на Превлаци код Тивта откопана једна „вила” у којој су пронађени фрагментарни остаци мозаика, који говоре да је хришћански живот овде изобилно цветао. И сâм назив места на којем је „вила” пронађена, Тумба, говори да је на том месту постојала монументална ранохришћанска гробница, која, на жалост, није сачувана до данас, али је остало само име као траг да је некада ту постојала.

У Петровцу на мору откривен је један мозаик са представом трију риба са једном главом, што је несумњив симбол хришћанске вере у овом месту. Рибе и њихов број - три су евхаристијски знак, као, уосталом, и други мотив са укрштеним хлебовима на истом месту, који је такође символ Евхаристије. Ови хришћански мотиви на мозаику из Петровца иначе су врло стари, потичу с краја III или с почетка IV века, пошто су ови симболи карактеристични за време пре Миланског едикта, када се хришћанство служило тајним симболима и представама који нису били толико упадљиви за његове гонитеље. Сличне налазе срећемо и у познатим ранохришћанским центрима са наших простора, као што су: *Салона, Аквилеја или Паренџијум (Пореч)*.⁷

Доклеја

Град Доклеја у Превалитани налазио се на значајном путу Нарона (*месито на ушћу реке Неретве у Јадранско море*) - Скодра, код данашње Подгорице, на ушћу реке Мораче у Зету. Место носи име по племену Доклети, које је насељавало ове крајеве. Град су иначе основали Флавијевци крајем I века

⁵ П. Мијовић, Исто, стр. 646.

⁶ П. Мијовић, Исто, стр. 654.

⁷ П. Мијовић, Исто, стр. 654.

хришћанске ере. У њему је живело углавном римско становништво, и то познате римске породице као што су Квирини.⁸

Античка Доклеја је данас, углавном, археолошки доста истражена. У њој се, засада, разликују јасно два дела града. Западни део града имао је све грађевине јавног карактера и значаја, јер је био уз главни пут, „*via principalis*”. Источни део старе Доклеје је по свему хришћанског карактера, јер су у њему пронађене досада две базилике и једна велика некропола. Прва базилика, која се означава у науци као базилика А, лоцирана је у југоисточном делу античког града, а, по времену настанка, млађа је од друге базилике. То је, у ствари, велика тробродна базилика, која је имала, на својој источној страни, полукружну апсиду. Такође на источној страни, базилика има протезис и ђаконикон, што је ретка појава на нашим просторима.¹⁰ Базилика је била саграђена на темељима једне старије грађевине, чија намена и функција нису познати. Уписана апсида на источној страни индицира на сиријско-палестинске архитектонске узор.¹¹ Базилика је иначе била катедрални храм доклејских епископа. Друга базилика у Доклеји, базилика Б, налазила се у североисточном делу старог града. Испод саме грађевине базилике Б пронађена је још старија грађевина непознате намене, за коју се сматра да је порушена за време земљотреса који је задесио Источни Илирик 518. године. И на овој базилици, по стилу и начину грађења, осећају се јаки утицаји Истока.

Познато је да су у V веку, за време христолошких спорова на Истоку, доклејски епископи били на страни епископа Цариграда, а против несторијанаца и монофисита.¹² Тако је, на Халкидонском сабору 451. године, присутан доклејски епископ Евандр, који је на сабору заступао, односно замењивао, епископа из Скодре, као епископа главног града у провинцији Превелитана. Узгред овде напомињемо да је први помен епископа у Скадру из 392. године.¹³ Скадар је био врло важан административни, а уједно и хришћански центар. Такав ће остати све до времена формирања византијске теме Далмације у IX веку, када су Словени већ одавно били населили ове просторе.

Из Црквене историје за Доклеју је везан један догађај који помиње папа Григорије Велики у својим писмима из 602. године. Наиме, Григорије пише архиепископу Јустинијане Приме Јовану и налаже му да среди настале немире у цркви у Доклеји, пошто је Доклеја духовно била потчињена Јустинијани Прими са седиштем у Царичином Граду. Радило се овде о томе да је, на једном локалном сабору у Доклеји, био збачен епископ Павле, а, уместо њега, изабран и постављен епископ Немезије, којег је и архиепископ Јован потврдио,¹⁴ Међутим, свргнути Павле је и даље насилно задржао епископску катедру, чак је и покрао епископију. Папа Григорије Велики, у поменутом писму, препоручује архиепископу Јовану да утиче на Павла да врати украдене ствари,

⁸ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења*, 42-43.

⁹ А. Цермановић-Кузмановић - О. Велимировић-Жижић - Д. Срејовић, *Античка Дукља, Цетиње*, 1975; П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења*, 45.

¹⁰ Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе I*, 269-270; П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења*, 65; П. Мијовић, *Ранохришћански сјоменици Превалиса*, 670.

¹¹ П. Мијовић, *Ранохришћански сјоменици Превалиса*, 670.

¹² П. Мијовић, *Исто*, стр. 672.

¹³ П. Мијовић, *Исто*, стр. 667; Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе I*, 241.

¹⁴ РЛ 77, 1241-1242.

а, у противном, саветује му да га пошаље у манастир.¹⁵ Не зна се, због недостатка података, како се овај спор у Доклеји завршио.

Од ранохришћанских налаза из Дукље, односно Доклеје, за наше истраживање важна је једна пронађена стела, или плоча, са карактеристичним натписом на латинском језику. Ова плоча је интересантна и по своме облику, а и по претпостављеној садржини скраћеног, иницијалног натписа. Стела правоугаоног облика линијама је подељена на три скоро једнака троугласта поља, а у сваком троуглу је уписано по једно слово. Слова су: *D - Deus, O - Optimus* и *M - Maximus*. Плоча овако изгледа: . Натписи исте садржине често се срећу на надгробницима код многобожаца. Међутим, сматра се да је овај натпис из Дукље изразито хришћански још и по томе што је надгробна плоча подељена на три троугласта поља у смислу хришћанског учења о Светој Тројици и њиховом јединству.¹⁶ Сама, пак, стела се, иначе, датира IV веком.

У науци веома значајно откриће са подручја ранохришћанског Превалиса јесте добро позната такозвана Подгоричка чаша. Чаша о којој је реч пронађена је у околини Подгорице, па се зато тако и зове. Вероватно је да ова чаша потиче са западног дела некрополе, или античког гробља у Доклеји.¹⁷ Чаша је израђена од провидног стакла, пречника је 24 цм, доста је плитка и кружног је облика. Датира се самим крајем V и почетком VI века.¹⁸ За хришћанске археологе и истраживаче уопште, поставља се овде неколико важних питања: „*каква је, пре свега, била намена, односно у каквој употреби или функцији је била ова чаша? Зашто је важна као материјални хришћански докуменат?*” Одговор на прво постављено питање добија се самим тим што је чаша пронађена на некрополи у Доклеји. Дакле, њена намена је била за хришћански култ умрлих. Сем тога, судећи по сценама које су на њој угравиране, она одражава хришћанско веровање у васкрсење и вечни живот. На чаши су симболи жртве, мучеништва, живота и васкрсења. Доминирају сцене из Старог и Новог завета, а изнад сваке слике је натпис на латинском језику, који указује о којој се библијској сцени ради. Представе су следеће: *Адам и Ева око дрвећа живог у рају; Жртва Аврамова у каменитом њејажу; Пророк Јона којеџ љуџа и избацује морска риба; Васкрсење Лазарево; Ајосџол Пеџар изводи воду из дрвећа; Пророк Данило међу лавовима; Три Младиња у њећи и Сузана.*¹⁹ Подгоричка чаша, са наведеним представама на њој, својеврстан је иконостас који одражава већ увелико изграђене иконографске представе основних мотива које је каснија црквена уметност у Средњем веку развила и допунила. Она, на неки начин, на једном месту сажима сву теологију на видљив начин, у једном потезу износи овоземаљски и будући, вечни живот, и то чини у једном дидактичком низу главних сцена.

¹⁵ Исто.

¹⁶ П. Мијовић, *Ранохришћански споменици Превалиса*, 663.

¹⁷ М. Љубинковић-Ђоровић, *Ранохришћанска сџаклена чаша из Дукље*, Материјали IV-VIII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967, 87; П. Мијовић, *Ранохришћански споменици Превалиса*, 666.

¹⁸ М. Љубинковић-Ђоровић, Исто, стр. 88. П. Мијовић Подгоричку чашу датира IV веком (П. Мијовић, *Ранохришћански споменици Превалиса*, 666) на основу вулгарних латинских натписа који су исписани изнад приказаних сцена, као и на основу постојања паганских, упоредо са хришћанским мотивима на чаши.

¹⁹ Детаљан опис чаше види код: М. Љубинковић-Ђоровић, *Ранохришћанска сџаклена чаша*, 85-86, као и у: Историја Црне Горе I, 63-264, скица 17.

За рану историју Хришћанства у Превалитани важан је још један натпис из Доклеје. Он такође потиче из некрополе. Писан је на латинском језику. Налази се на вотивном архитраву, а односи се на ђаконису која се звала Авсонија. Поменути су и њени умрли синови. Дешифровани натпис (*има досџа лиџаџура, ѿј. сјајања слова*) гласи: „*Ausonia diaconissa pro voto suo et filiorum suorum faciendum curavit*” (Авсонија ђакониса, ѿбринула се за свој завѣт и завѣт својих синова да ово учини).²⁰ Натпис се датира VI веком. Овај податак из натписа о ђакониси Авсонији из Доклеје говори нам да је још и у VI веку на нашим просторима постојала ова ранохришћанска установа ђакониса, тј. да још није била сасвим ишчезла из животне праксе старе Цркве. Главна служба ђакониса у древној Цркви била је да помажу епископу и презвитеру, да обилазе болесне жене хришћанке а особито су помагале приликом крштавања одраслих женских особа.²¹ Биле су то обично старије жене или удовице, о чему сведочи и овај натпис, у којем се помињу синови Авсоније, док њен муж није поменут.

У античкој Дукљи откривена је и велика некропола, и то у југоисточном делу града. Од 351-ог гроба, колико је пронађено и проучено, 226 покојника је сахрањено спаљивањем, а 125 су сахрањени никумирањем покојника.²² У науци је већ одавно констатовано да је спаљивање покојника на подручју Римске империје напуштено *„већ средином II века (хришћанске ере) и ђеографски се везује за провинције Норик, западни део Паноније и северну и југобалну Далмацију, а у Мисији за подручје лимеса на Дунаву и за веће градске центре.*²³ Овакав начин сахрањивања је потпуно престао за време цара Каракале почетком III века доношењем посебног закона о томе.

При проучавању старих некропола, за истраживача су важни многи подаци, као што су: *правац и оријентација гроба, као и самог покојника у њему, даље - начин сахрањивања, положај руку покојника, као и гробни прилози, који могу бити веома разноврсни.* На основу свих ових елемената поуздано се закључује верска, односно религијска припадност покојника. Ово је веома важно за доношење закључака у недостатку писаних или, пак, неких других извора. Оријентација покојника запад-исток, као што је, уосталом, и оријентација хришћанског храма, везује се несумњиво за хришћане, мада то не мора увек да буде сигуран знак распознавања, ако нема других података који допуњавају обавештење. Више пута саме околности локације гроба неког хришћанина нису дозвољавале правилну, хришћанску оријентацију запад-исток.

У некрополи у Дукљи преовлађују махом гробови многобожаца. Међутим, овде је већину гробова веома тешко идентификовати као паганске или хришћанске. Гробове типа, рецимо, гроба број 256, чији је покојник у испруженом положају, с рукама скрштеним на грудима, није тешко препознати као хришћанске.²⁴ За друге гробове је тешко рећи тако нешто.

²⁰ СІЛ III, 13854; И. Николајевић, *Две белешке за историју Превалиса*. Зборник РВИ, 20 (1981), 9-14.

²¹ Елифаније Кипарски у делу „Панарион”, РГ 42, 744-745. Најновији рад о свештенству у првих пет векова: Δ. Βακάρου, Η ἑρωσὺνὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων, Θεσσαλονίκη, 1986, 147.

²² Цермановић - Кузмановић - Срејовић, *Античка Дукља*, 16.

²³ Исто, стр. 17.

Дукљанска некропола је била у употреби од I до IV века хришћанске ере, а престала је са употребом потпуно када је Хришћанство овладало Римском империјом. Вероватно хришћани нису хтели да се сахрањују у многобожачком гробљу.

Са некрополе у Доклеји за нас је важан гроб број 281. На бочним странама, односно зидовима гробнице, налази се неколико представа: *седмобраки свећњак, звезда и йосуда за уље*. Гроб се датира самим крајем III и почетком IV века. По својој локацији у гробљу, овај гроб се налази на самој периферији многобожачке некрополе. Овај податак, као и сâм гроб, сведоче да је у Доклеју, у време тетрархије или самог цара Константина Великог (+ 337), било досељено неколико породица Јевреја, које су, затим, живеље у овом граду.

После Доклеје, следећи ранохришћански центар у Превалитани је место Дољани код Титограда. Тамо је досада откривена једна базилика.²⁶ Наиме, у североистичном делу античких Дољана, 1956. године, ископана је триконхална црква са нартексом и пространим атријумом. Оријентација храма је запад-исток. Иначе, храм је карактеристичан по томе што је његов централни (средишњи) део у виду октогона (осмоугла), а на источној, северној и јужној страни су полукружне апсиде, тако да цео храм личи на трolist. Нартекс, улазни део храма, састоји се из трију просторија, од којих је средишња служила као улаз у лауу цркве, док је у северној просторији нартекса била крстообразна писцина за крштавање одраслих.²⁷ Судаћи по остацима декоративне пластике из ове базилике и самом стилу грађења, она се датира Јустинијановом епохом.

Сличан храму у Дољанима је и триконхални храм у данашњем Бару, у Тополници. Храм се датира крајем VI века. Није сигурно да је у њему постојала крстионица која се лоцира у његов северни део.²⁸ У самој унутрашњости храма, у северном простору, откривено је неколико гробница. На основу ових гробница, сматра се да је ово био храм-задужбина неког Дукљанског епископа, пошто је Бар потпадао под ову епископију. Управо на основу открића ове базилике у Бару, П. Мијовић види континуитет дукљанске у барску епископију.²⁹ „Од меморијалне йосијала је, йо свој йрилици, катедрална“, закључује исти аутор. После 752. године, ова епископија је припала Драчкој архиепископији. Ово је уједно сигуран доказ да је Барска епископија постојала и пре 752. године, мада се о томе засада ништа сигурно не зна, пошто нема довољно изворних података. Наиме, од тога датума, 752. године, услед добро познатих иконоборачких спорова у VIII веку, Превалитана је, заједно са још неким провинцијама Илирика, тј. са целим Илириком, припала Цариграду у духовном погледу, заједно са следећим епископијама: *Dioclias, Scodron, Drivaston, Polathon et Antivareos*.³⁰ Међутим, у новијој науци постоји мишљење

²⁴ Исто, стр. 122.

²⁵ А. Цермановић - Кузмановић - Д. Срејовић, *Јеврејска гробница у Дукљи*, Јеврејски алманах, (1963-1964), 56-62. А. Цермановић - Кузмановић - О. Велимировић - Жижих - Д. Срејовић, *Античка Дукља*, 43-45.

²⁶ В. Кораћ, *Дољани код Титограда*, Старинар, 9-10 (1958-1959), 1959, 383-385.

²⁷ В. Кораћ, *Дољани код Титограда*, 383-384; Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе I*, 271.

²⁸ П. Мијовић, *Ранохришћански сјоменици Превалиса*, 656.

²⁹ П. Мијовић, *Исто*, стр. 648-659.

да је ово припајање Илирика Цариграду учињено нешто касније, око 753/4. године.³¹

Наведени материјални докази јасно показују да је Хришћанства у провинцији Превалитани било у првим вековима. Будућа археолошка открића показале то можда још и више и убедљивије. Поготову то важи за унутрашњост ове провинције, за Источну Херцеговину, југозападни део Босне и Санцак. Предстоји, дакле, детаљније истраживање праћењем писаних, а, још више, и археолошких налаза.

III

ЦРКВЕНА ЗБИВАЊА У ИЛИРИКУ У IV И V ВЕКУ

Скоро цео IV век у историји Хришћанске Цркве протекао је у знаку борбе са Аријевом јереси. Ова јерес је, као што је познато, поникла и развила се у Египту, али је врло брзо захватила и потресла мање-више цео тадашњи хришћански свет, чак и ван граница Римске империје. Због тога је први по реду сабор васељенског значаја у Никеји 325. године, решавао и начелно догматски решио питање ове јереси. Али, тиме сама јерес није била уклоњена са историјске позорнице, него је борба са њом настављена. У пост-никејској борби многи важни догађаји у црквеним споровима око Аријеве јереси, вођени су управо на подручју Илирика. Овоме је допринео стицај околности углавном политичке природе. Осим тога, главни носиоци Аријеве јереси били су епископи из Илирика, тако да су и они допринели да Илирик скоро четири деценије буде главни бастион аријанства.

После I Васељенског сабора у Никеји неколико веома значајних сабора одржано је на просторима Илирика: у Сардики 343. године, затим неколико сабора у Сирмијуму од 351. до 358. године, потом у Аримину 359. и, најзад, у Аквилеји 381. године. Борба са Аријевом јереси, на овим просторима, у ствари је и престала када су нестали са позорнице њени главни носиоци, као што су били епископи Урсакије из Сингидоноса, Валенс из Мурсе, Германије из Сирмијума, или Паладије из Ратијарије и Секундијан из Сингидоноса.

Посматрано с друге стране, подручје Илирика је у IV веку, а и касније, кроз V, VI и VII век, било изразито велико мисионарско подручје на којем се и са којег се Хришћанство ширило међу племена која су, у време Велике сеобе народа у дужем или краћем задржавању на просторима Илирика, или, пак, у његовој непосредној близини, долазила у директан додир са добро уређеном црквеном организацијом. Ово нам уједно говори да је Хришћанство на овом подручју Римске империје, и шире, било већ у III веку и почетком IV века организационо и црквено-административно заживело. О овоме говоре не само

³⁰ П. Мијовић, Исто, стр. 657; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969², 178. и напомена број 1.

³¹ Н. Jedin, *Velika povijest Crkve* III-1 (1971) 9. Он овај догађај ставља у 753/58. годину. Први је у науци за овај датум; V. Grumel, *L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople*, *Recherches de sciences religieuses* 40 (1952), 191. Исто мишљење прихвата и Г. Острогорски, *Историја Византије*, 178.

писани хришћански извори, него, понекад много више, и материјални археолошки остаци ранохришћанских базилика, које, с обзиром на њихов велики број, скоро да није могуће све побројати у данашњим градским, сеоским и другим, данас већ ненасељеним местима. Ови археолошки остаци за себе говоре да је Хришћанство почетком IV века у илирским провинцијама постало права цивилизација. Такво стање ствари условило је да црквени живот у Илирику у IV веку буде, на неки начин, стављен у центар збивања, и као место где су се одигравали црквено-богословски спорови, а и као мисионарско подручје у ширем смислу речи. Илирик је, то се слободно може рећи, постао трансфер-зона хришћанског Истока и Запада, као и севера и југа Европе. У контексту ових важних чињеница разматраће се, дакле, црквена збивања у Илирику у IV и V веку.

I. Аријанство у Илирику

Прва велика јерес која је потресла Цркву након што је Хришћанство признато за дозвољену веру било је тадашње учење александријског презвитера Арија о Сину Божијем. Јерес се, као што је познато, појавила у Египту, у Александрији, а њен творац Арије био је ученик Антиохијске богословске школе на Истоку. Заједно са Јевсевијем, потоњи епископом у Никомедији, престоници Источног царства, затим Маријем Халкидонским, Леонтијем Антиохијским и другима, Арије је био ученик веома образованог презвитера Лукијана Антиохијског.¹

Око 308. године епископ александријски Петар рукоположио је Арија за ђакона. Петар је био врло строг према Мелитијевом расколу у Египту, у којем се нашао и сам Арије, па је дошло до међусобног неслагања.² Арије је био за неко време екскомунициран из Цркве. Да ли пре смрти свештеномученика Петра (+311) или ускоро потом, Арије се измири са Црквом и 311. или 312. године Петров наследник епископ Ахила рукоположи Арија за презвитера, а 313. године Арије је старешина једног храма у александријском предграђу Вавкалис. Иначе, сама средина у Александрији је, на неки начин, погодовала укоренивању Аријевог рационалистичког богословског учења. Арије је у много чему веома вешто искористио неке слабости Оригеновог учења о хришћанској догми о Светој Тројници.^{2а}

Отворен Аријев сукоб са Црквом почео је још 318. или нешто касније, око 320. године, у Александрији. По црквеном историчару Сократу Схоластику, александријски епископ Александар је богословски побијао Аријево учење. Александар је говорио о јединству Свете Тројнице, што је за Арија био чист савелијанизам, у Цркви већ одавно осуђен. Арије је учио управо супротно: „Ако је Отац родио Сина, син има почетак постојања: било је, дакле, (времена) када Син није постојао. Син је, према томе, створен из ничега“. Истина, сам Арије није употребио реч „време“, него је говорио: „било је некад када Сина

¹ Епифаније Кипарски, *Панарион* (PG 42, 206-208).

² Мелитијанци ће и касније играти велику улогу на страни аријанаца а против никојаца, а особито против Светог Атанасија Великог. О томе: А. Јевтић, *Свети Атанасије Велики и Александријски сабор 362. године*, стр. 14-25.

^{2а} Ориген, *О начелима* 1, 2 и 4, 28; Ориген, *Против Целса* V, 39. Реч Божија (Логос) је Бог (Тхеос), а Отац је Бог (о Тхеос), Син је „други Бог“ (о Довтерос Тхеос).

није било". Размишљао је даље Арије: ако је Син рођен, самим чином рађања Он не може бити савечан Оцу који га рађа. Само време почиње од тренутка стварања. Син је све створио и Он постоји пре стварања, јер је рођен пре свих времена. Арије се особито плашио израза *ομοούσιος*, који је одбачен још на сабору у Антиохији 268. године.³ Према томе, за Арија Логос је створење Божије у апсолутном смислу речи. Полазећи, исто тако, од принципа недељивости суштине Божије, Арије је одбацивао саму могућност да је Син могао бити рођен од Оца из његове суштине. Син је, тако, по њему, створење које и само ствара. Арије је, чак, признавао да је Син Божији Бог, али „други Бог“ (δέυτερος Θεός).

На локалном сабору у Александрији, одржаном највероватније 320. или 321. године у присуству око сто епископа,⁴ осуђени су учење и сам Арије. Осуђене су и његове присталице. Међу њима се помињу епископи Секунд Птолемаидски и Теона Мармарички и, такође, још пет презвитера и шест ђакона. Након осуде у Александрији, Арије одлази у Палестину, вероватно 322. године, а потом у Никомедију, код тамошњег утицајног епископа Јевсевија. Одавде је Арије написао многа писма својим присталицама, а и противницима, у којима образлаже своје учење.⁵

Од самог почетка, међутим, Арије није усамљен у овим својим јеретичким заблудама. Имао је уза себе, осим поменутих епископа, и Јевсевија Никомидијског. Уз њега је био и други Јевсевије, епископ у Кесарији у Палестини.⁶ Међутим, за само аријанство, у његовом почетном стадијуму развитка, умногоме је допринео став цара Ликинија, који тада влада на Истоку. Ликиније је имао толерантан став према аријанству, као и његова жена Константија, сестра цара Константина Великог. Владао је на Истоку где, је тада процентуално било много више хришћана него на Западу. Његов негативан став према Хришћанству огледао се, према писаним подацима, у забрани одржавања сабора епископа. Црквени историчар Јевсевије Кесаријски, који је био веома близак цару Константину Великом,⁸ каже да је Ликиније

³ Созомен, *Црквена историја* 1,15. Овај сабор је осудио монархијанско учење Павла Самосатског. Види: А. Јевтић, Исто, стр. 13.

⁴ Сократ Схоластик, *Црквена историја*, 1,6.

⁵ Код Светог Атанасија, *О саборима* 15; Епифаније Кипарски, *Панарион* PG 42, 213; Атанасије, *Против аријанаца*, 1,22.

⁶ Созомен, *Црквена историја* I, 15.

Лактанције, *О смрти гонилаца* (Lactance, *De la mort des persécuteurs*, од. J. Moreau, Paris, 1954. (SC, 39), говори о Ликинијевој изузетној побожности као хришћанина у тренутку његовог сукоба са Максимином у Тракији код Адријанопоља. Лактанције даље каже да су по упутству самог анђела војници исписали молитву Христу Богу, која је подељена заповедницима и војницима (Наведено дело, стр. 129-130.) Међутим, потпуно супротно сведочанство о Ликинијевом опредељењу налазимо у документима I Васељенског сабора. Особито се канони 9, 10, 11 и 12. баве проблемом хришћана који су отпали од вере за време Ликинијевог гоњења, које је било непосредно пред одржавање сабора у Nikeји. Гоњење је било вероватно 323. или 324. године и његове последице у време самог одржавања сабора биле су веома свеже, јер је на сабору било речи о оним хришћанима којима су узета имања („Ὁ ἕρως ἐστὶ τῆς τυραννίδος Λικνίου“). Чл. J. Hefele, *Histoire des conciles I*, 590; Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима I* (Нови Сад, 1895, 208). Да је сукоб Константија и Ликинија био и верски заснован указује нам и 12. канон I Васељенског сабора (Н. Милаш, Исто, стр 214; Чл. J. Hefele, *Ibid*, 591). Реч је о војницима који су већ били крштени, а који су, под притиском Ликинија, „збацили појасе“ и сами су почели да гоне друге хришћане, махом Константинове присталице. Али, њихово отпадништво од вере било је махом формалне природе. Као војници, приморани су од Ликинија да приносе жртве у војним логорима. Овакав Ликинијев поступак према хришћанима уствари је опонашање Галерија, који је, чак, војницима хришћанима одузимао војне чиновне и прогонио их (Чл. J. Hefele, *Ibid*, 592).

збрањивао епископима да напуштају, макар и због неодложних потреба, своје епархије, да се међусобно посећују и окупљају. Био је у својим ставовима према Цркви под врло јаким утицајем аријански настројеног епископа Јевсевија Никомидијског, свог саветника по питањима вере. Овакво стање ствари на Истоку погодовало је утврђивању аријанства и његовом широком замаху који је тамо узело.

Али, проблем аријанства није се тиме исцрпљивао. Било је и дубоких богословских разлога, у које овде нећемо улазити шире.⁹

Након Константиновог политичког и војног тријумфа над Ликинијем, 324. године, у Римској империји је успостављено чвршће државно јединство и мир. Зато је цар убрзано почео да ради на томе да држава и у духовном погледу буде уједињена и компактна. У контексту таквих тежњи треба посматрати припреме и одржавање I Васељенског сабора 325. године у Никеји.¹⁰ Цар је послао Осију Кордовског из Шпаније на Исток да покуша да васпостави мир, па је, кад није било успеха, сазвао сабор.¹¹ Сабору присуствује Арије са својих двадесетак присталица. Осуђени су јерес и Арије, сабор је донео символ вере,¹² који је, у ствари, кориговани и допуњени текст символа Кесаријске цркве у Палестини, којем је додато неколико важних богословских израза и, наравно, реч *ὁμοούσιος*. Символ, односно исповедање, су сви потписали, чак и већина присталица врло моћне групе епископа окупљених око Јевсевија Никомидијског - њих око дванаест или четрнаест. На почетку нису хтели да потпишу исповедање: Јевсевије Никомидијски, Теогније Никејски, Марије Халкидонски, Теона Мармарички и Секунд Птолемаидски. Нешто касније потписали су и ови епископи, изузев двојице Египћана: Теоне Мармаричког и Секунда Птолемаидског. Цар је Арија протерао са Истока у Илирик, на Балканско полуострво, а иста судбина је задесила и њему привржене свештенике. У које су, међутим, крајеве пространог Илирика IV века Арије и његови следбеници протерани, није у изворима јасно речено. Нема ни података у којима су све местима боравили за време прогонства. Сигурно је једно: Арије није боравио на једном месту, свакако је путовао и кретао се, ширећи своје учење. Његов боравак у Илирику треба и текако довести у везу са обраћањем и придобијањем за аријанизам двојице најистакнутијих Аријевих присталица уопште, епископа Урсакија и Валента. Аријанство ће, добрим делом, захваљујући овој двојци, као и верској политици цара Константацији II, надживети и самог Арија и трајати скоро цео IV век.

Овај само летицичан осврт на аријанство показује нам да је са I Васељенским сабором, 325. године, аријанска криза такорећи само почела. Спорови су се наставили. Антиникејци су помагани од врло моћне и утицајне групе јевсевијеваца на Истоку. Толико су били утицајни да су код старог цара

⁸ Јевсевије Кесаријски, *Живот Константиновог*, II, 51.

⁹ О сазиву сабора код Јевсевија, *Живот Константиновог* III, 6. О учесницима сабора: Исто, III, 10; *Mansi* 2, 635-642, 694, 696, 702.

¹⁰ Д. Марић, *Главније личности и рад Првог Васељенског сабора*, Хришћански живот, год. IV, бр. 5 (1925), 213-214.

¹¹ Атанасије Велики, *Пројив аријанаца*, I, 22; Сократ Схоластик, *Црквена историја* I, 6; Теодорит, *Црквена историја*, I, 5.

¹² Оба символа, Кесаријски и Никејски, у преводу на српски видети код: Д. Марић, Исто, стр. 221. Грчки текст код: I. Αναστασίου, *Ἀντολογιστῆρων ἐκκλ. ἱστορίας* A, 81-82. Р. Поповић, Одабрана документа Васељенских сабора, Београд, 7 и 11.

Константина Великог издејствовали повратак Арија из изгнанства и цареву одобрење да може бити примљен у Цркву. О томе је одлучио сабор у Јерусалиму 335. године. Али, као што је познато, одлука о томе није спроведена, јер је Арија изненадила смрт 336. године. На истом сабору је осуђен и протеран велики никејац Свети Атанасије Велики из Александрије. Његова осуда је била заснована на клеветатама, а никако не на погрешном догматском учењу.¹³ На сабору у Тиру јевсевијевци су формирали комисију од шест чланова, која ће у Марсеоту, у Египту, утврдити све оптужбе изнете против Светог Атанасија. Шесточлану комисију су сачињавали следећи епископи: *Теоѓније Никејски, Марије Халкидонски, Урсакије Синѓодонски, Валентиј Мурсијски, Македоније и Теодор*. Овде треба напоменути, у вези са Илириком, да на сабору у Тиру, односно у Јерусалиму, 335. године, први пут срећемо двојицу илирских епископа, Урсакија и Валента. Њихово учешће на овом сабору против Светог Атанасија и никејаца није било споредно. Они су међу главним антинекејцима, о чему говори податак да су ушли у састав шесточлане комисије за Египат да испитају Атанасијеве „преступе”. Ово је само почетак њихове врло активне, често превртљиве, али истрајне и упорне делатности за ствар Аријеве јереси.

Као што је познато, Атанасије је осуђен и протеран на Запад да би, како су тада говорили, у Цркви настао мир.¹⁴

Урсакије и Валент, као наследници двојице Јевсевија, царевих пријатеља, такође су били моћни. Проаријански настројени, деловаће више од четрдесет година, практично до краја живота.¹⁵ Постали су „*скоро леѓендарне фиѓуре*”.

Отприлике у исто време када је Свети Атанасије Велики осуђен и протеран са Истока на Запад, на Истоку је осуђен епископ Маркел Анкирски. Источни су Маркела с разлогом осудили 336. године због Савелијевог монархијанизма, јер је никејски израз $\theta\nu\sigma\omicron\upsilon\sigma\iota\omicron\varsigma$ из Никејског Символа тумачио у том духу. Познато је да је Маркел Анкирски био учесник на I Васељенском сабору, да је бранио православље, а сада, једанаест година касније, на сабору у Цариграду 336. године, осуђен је. Његова осуда је дошла и због његове директне конфронтације са јевсевијевцима. На катедри га је наследио лекар, епископ Василије Анкирски. Маркел је протеран на Запад. Ово овде истичемо јер ће западни епископи, особито римски папа Јулије, на исти начин третирати и Атанасијеву и Маркелову осуду. Међутим, радило се, ипак, о томе да се у овим двома осудама и рехабилитацијама радило о различитим стварима и да их, према томе, није требало доводити у исту раван и вредновати на исти начин. Свети Атанасије Велики, као бескомпромисни борац за православље, биће рехабилитован на сабору у Сардики 343. године, а Маркел тек пошто је поднео своје исповедање вере. Каснији развој догађаја показује да ова рехабилитација Атанасија и Маркела није имала исту тежину на Истоку и на Западу.

После смрти Константина Великог (+ 337), Атанасије се вратио из прогонства. Извесно време је провео на епископској катедри, од 337. до 339. године. Из Александрије је морао да оде 339. године и све време до 342. године

¹³ А. Јевтић, *Свети Атанасије Велики и Александријски сабор 362. године*, 19.

¹⁴ Ch. J. Hefele, *Histoire des conciles*, 669.

¹⁵ M. Meslin, *Les ariens d'Occident 335-430*, Paris, 1967, 71.

провео је поново на Западу, углавном у Риму и у другим местима. Некако у исто време, на Западу се обрео и Маркел Анкирски. Маркела су, такорећи одмах, оправдали због онога за шта је на Истоку осуђен. Примљен је у црквену заједницу.¹⁶ Наиме, папа Јулије је у Риму 341. године одржао један сабор никејаца са Запада. Овај сабор је оправдао Светог Атанасија, Маркела Анкирског, Павла Цариградског, Асклипија Газског, Лукија и друге који су претходно били осуђени на Истоку. Учесници сабора у Риму улутили су на Исток једну посланицу, у којој објашњавају свој поступак оправдања поменутих и на Истоку осуђених епископа. Писмо папе Јулија је објашњење зашто су Маркел и други епископи осуђени од јевсевијеваца. Сабор, каже се даље у поменутом писму, са особитим поштовањем прихвата епископа Маркела као православног, пошто је Маркел, још на сабору у Nikeји 325. године, испољио изразито анти-аријански став. „Он је прихватио исповедање истје вере која се односи на Госјода и Сјасишћеља нашег Исуса Христа онако како католичанска Црква исповеда”. У истом писму још се каже да су Маркелово православље и правоверност у Nikeји потврдили и неки презвитери присутни на сабору у Риму.¹⁷ Из овог писма се јасно види да римски папа узима Маркела, као великог анти-аријанца, у директну заштиту. Овакав папин став и став целог Запада по питању Маркела, несумњивог заступника Савелијеве антитринитарне јереси, многоме ће штетити општој ствари православља педесетих година IV века, а посебно ствари Nikeјске вере и њеног највећег браниоца, Светог Атанасија Великог.¹⁸

У лето 341. године одржан је због тога сабор источних у Антиохији,¹⁹ а поводом освећења „Златне цркве” у овом граду. Сабору присуствује лично цар Констанције II. Ово је изузетно значајан сабор. На њему је, први пут на Истоку, признато да нису сви источни епископи аријанци. Исто тако, у актима овог сабора налази се образложење зашто је Арије на Истоку, истина посмртно, био примљен у црквену заједницу. Каже се да је то учињено пре шест година, 335. године, на сабору у Јерусалиму, после строгог проверавања и испитивања његовог правоверја.²⁰ Овај сабор у Антиохији значајан је и по томе што је на њему поново осуђен Маркел Анкирски.

Ради јасније представе о Маркелу и његовом погрешном учењу, које је и касније имало негативних последица, треба укратко изнети суштину његовог учења. Маркел је у почетку био један од угледних епископа на целом Истоку. Председавао је на помесном сабору 314. године у Анкири као епископ домаћин. У Nikeји је против Арија. Међутим, 336. године је осуђен и прогнан. Његово богословско учење није нам у потпуности познато јер нису сачувана његова писана дела. Зна се да је улутио један опширнији спис против Астерија, у којем Маркел први на Истоку, и то у писаној форми, врло смело напада јевсевијевце и брани Nikeјску веру.²¹ Маркелову теологију је открио и објавио, истина нешто касније, његов ученик и епископ у Сирмијуму Фотин, родом из Фригије

¹⁶ L.W. Bernard, *The concil of Sardica 343 A.D.*, Sofia, 1983, 29. Римски сабор је одржан 341. године. А. Јевтић, Исто, стр. 22-23, Сабор се датира 340. или 341. годином.

¹⁷ Атанасије Велики, *Против аријанца*, 1,32.

¹⁸ А. Јевтић, Исто, стр. 23.

¹⁹ О Антиохијском сабору 341. године код Атанасија Великог, *О саборима* 22-25; Иларије Поатјерски, *О саборима*, 28-83; Сократ Схоластик, *Црквена историја*, II, 8-10.

²⁰ Созомен, *Црквена историја*, III, 506; L.W. Bernard, *Ibid*, 34.

²¹ Ch. J. Hefele, *Ibid*, 842.

у Малој Азији. Маркел је учио о једном богу „έν πρόσωπον”. Логос је у Богу вечан и представља „ένέρεια δραστική” из Бога, а сām је у односу на Бога έν καί ταύτων. Историјски Исус је, по Маркелу, уствари Отац, видљиви Бог који се исхођењем Духа Светог пројавио као „ή μονάς φαίνεται πλατυνομένη εις τρίαδα”. Још је говорио, и то је једна од његових главних заблуда, да ће царство Христово имати крај, док Логос, који је вечан, нема, дакле, ни почетка ни краја. Овакав Маркелов монизам у богословљу по много чему је оригиналан и само њему својствен. Маркел је настојао, и то врло искрено и добронамерно, да заштити Никејски образац православног исповедања вере, а нарочито да објасни богословски значај и смисао појма θμοοούσιος, који је многим његовим савременицима био прилично нејасан и стран. Маркел је, чак, у духу јудеохришћанске богословске традиције схватао монотеизам. Зато појам Логоса тумачи као старозаветну „Реч Госјодњу”, „Давар Јахве”. Стоји на позицијима супротних Оригеновом богословљу, које је антимонархијанско. Може се разумети да је био против израза οούσία и ύλοτάσις, јер је био у страху да не падне у дитеизам и тритеизам. Због свега овога на Истоку је, не само од јевсевијеваца, био осуђен као нови Савелије.

Из овог кратког прегледа његовог учења види се да је његов богословски пут био врло трагичан. Од учесника I Васељенског сабора и браниоца православља био је осуђен на неколиким саборима,²² коначно, на II Васељенском сабору у Цариграду 381. године као јеретик.

II Сардички сабор 343. године

Аријанска јерес је четрдесетих година IV века постала не само црквени, него и државни проблем. Отуда видимо да се и сами цареви, односно политичка власт, све више ангажују у црквеним споровима. Осим тога, после смрти цара Константина Великог, по питању Аријеве јереси став његових синова Констанса и Констанција II није био исти. Овај последњи је владао на Истоку и био је наклоњен аријанству, тачније - био је изразити полуаријанац. Ова чињеница је умногоме допринела да јеретици нису били исто третирани на Истоку и на Западу. По питању аријанизма, Црква на Истоку и Западу, као и политичка власт на једној и другој страни, биле су подељене.

Црквени сабор одржан у Сардики 343. године, који је касније признат од стране целе цркве за помесни хришћански сабор, најбоље одражава стање црквених односа Истока и Запада у то време. На Западу влада цар Констанс (337-350), а на Истоку Констанције II (337-361), полуаријанац од почетка. Имао је резиденцију у Никомедији у Витинији (Мала Азија), где је епископ био, већ више пута помињани, Јевсевије, који му је био и саветник по питањима вере.

Иако је Аријева јерес поникла на Истоку, она је потресла и Запад, истина не у толикој мери. На Запад су прогоњени многи од јеретика са Истока. Тамо су, на жалост, одмах примани у црквено општење, како нам је лепо показао пример Маркела Анкирског. У овом тренутку јавила се потреба, и на Истоку

²² Канон I II Васељенског сабора, поред осталог, осуђује и Маркелову јерес. Маркел је писао против Астерија (видети: Атанасије Велики, *Против аријанаца*; Сократ Схоластик, *Црквена историја*, I, 36, где напада Јевсевија, Оригена, Павлина и Наркиса, али нагиње ка Савелију). Против њега је у Символу вере додато: „и царству његовом неће бити краја”. А. Јевтић, *Патрологија*, 2, 8-9.

и на Западу, да се одржи један заједнички сабор, који би, поред осталог, разматрао могућност налажења измирења свих епископа на прихватању никејског Символа вере. Сачувана акта Сардичког сабора говоре о том настојању.²³

Сабор у Сардики сазвала су оба цара, Констанс и Констанције II. Место одржавања сабора није случајно одабрано. *„Избор Сардике као места одржавања сабора био је диктиран практичним разлозима. Овај град у Дакији и Илирској провинцији заузимао је средишњи положај и био је врло близу Источној царства, ујаво на самој граници Констансове државне територије”*.²⁴ Средишње место и положај овога града види се и у словенском називу за њега, „Сардика”, односно „Средец”, што значи центар, јер је вековима био веза Истока и Запада, егејске и јадранске обале. Сардика је веома стар град - око пет хиљада година. Када су Римљани, око 46. године после Христа, освојили Балканско полуострво, Сардика је била међу првим градовима. За време цара Трајана (89-117) Сардика је постала муниципијум и, по цару Трајану, названа је *Ulpia Sardica*.²⁵

Град је био на самој граници Истока и Запада, а овим се хтело омогућити да на сабор дођу сви епископи, из свих области Царства, и оних најудаљенијих крајева. У Сардику се, иначе, лако стизало са Истока познатим путем из Константинополиса. Сабор је заседао у храму светог великомученика Георгија, најстаријој богомољи овога града. Био је у виду ротонде и свакако је био хришћански мученик који је то постао после претварања многобожачког светилишта у хришћанску богомољу.²⁶ На истом месту је у VI веку, за време Јустинијана, подигнут нови храм посвећен Премудрости Божијој, односно Светој Софији, по којој град све до данас носи име.

На сабору у Сардики окупило се око 170 епископа. Од тог броја било је око 95, или нешто више, са Запада, односно никејаца. Било је више западних епископа, пошто је њима било лакше да дођу, и они су, као бројнији, водили главну реч. За нас је овај сабор од посебног значаја зато што је он окупио скоро све епископе са подручја Илирика. Ни пре овог а ни после овог сабора није нам познато да је неки сабор имао већи број учесника са овог терена. Исто тако

²³ Најновија студија о Сардичком сабору: L.W. Bernard, *The concil of Sardika 343 A.D.*, Sofia, 1983, са исцрпном старијом и новијом литературом и изворима; А. Јевтић, Исто; М. Meslin, *Les ariens d'occident*, Paris, 1967; R. Rogošić, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-432)*, Zagreb, 1962.

²⁴ L.W. Bernard, *Ibid.*, 42.

²⁵ По предању, Хришћанство у данашњој Софији датира још из апостолског времена. Овде је проповедао апостолски ученик свети Климент, један од седамдесеторице апостола. Први познати епископ у Сардики је Протоген, поменути тек 316. године. Протоген је учесник сабора у Nikeји 325. године, а и овог, Сардичког сабора 343. године.

²⁶ Распрострањеност поштовања светог Георгија, који се у иконографији најчешће представља као коњаник са копљем у руци обучен у одело римског војника, наводи неке истраживаче на закључак да је настанак култа овог хришћанског светитеља на целом подручју Балканског полуострва имао ослоњаца још у дохришћанском периоду. Наиме, у Тракији и на Балкану уопште био је распрострањен култ такозваног Трачког коњаника, који је, такође, представљен на коњу. О томе видети: R.F. Hoddinot, *Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia*, London, 1963, 60-61, где се каже да се дохришћански култ Трачког коњаника везује и за поштовање Светог Димитрија у Солуну и Сирмију. Код Словена је, након покрштавања, закључује Ходинот, свети Ђорђе из Кападокије, који је поштован у Солуну и где му је подигнут велики храм, био, на неки начин, супраник у поштовању са Светим Димитријем у Солуну. Код Срба се то, размишља исти аутор, одразило неколико векова касније у српској епископској поезији са Марком Краљевићем и његовим коњем Шарцем (Исто, стр. 61).

треба истаћи да су сви епископи из Илирика, уз добро познате изузетке, били на страни никејаца. Међутим, с друге стране, такође је важна чињеница да су управо из ових крајева били и епископи који су били водећи опоненти никејаца, тј. полуаријанци, иако су, истина, били у мањини. То су добро познати Урсакије и Валент.²⁷ Улога и значај ове двојице младих илирских епископа били су велики после смрти њиховог заштитника Јевсевија Никомедијског (око 340. године). Црквени историчар Сократ Схоластик каже да су се, као наследници јевсевијаца, појавили и преузели власт: *Теодизије Никејски, Марије Халкидонски, Теодор Ираклијски, Урсакије и Валенти*.²⁸ Иако су Урсакије и Валент територијално припадали групи епископа са Запада, они су се у Сардики прикључили источним епископима.

Источних је епископа на сабору у Сардику дошло нешто мање по броју од западних. Рачуна се да их је било 75 до 80. Стигли су у Сардику са малим закашњењем и били су посебно смештени у царској резиденцији у граду. О њиховом смештају и обезбеђењу лично се старао сâм цар Констанције.

По сведочанству самих учесника, овде су се окупили епископи из скоро свих провинција пространог Римског царства. Тако Свети Атанасије Велики у делу „Апологија против аријанаца“ изричито набраја све провинције које су, преко својих епископа, биле на сабору заступљене. То су следеће области: *Еџиптај, Либија, Пенџаиољ, Палесџина, Арабија, Исаврија, Киџар, Памфилија, Лиџија, Галатија, Даџија, Мисија, Траџија, Дарданија, Македонија, Еџир, Тесалија, Ахаја, Криџ, Далмаџија, Сисџија, Панонија, Норик, Иџталија, Пикинос, Тусџија, Камџанија, Калабрија, Аџулија, Вруџија, Сикелија, Цела Африка, Сардинија, Шџанија, Галија, Бриџанија*. Видимо, дакле, да Свети Атанасије набраја укупно тридесет и три провинције. Велики број, свакако већина присутних епископа, је из Илирика, Норика, обеју Панонија, Савије, Мисије (данас Србија), обеју Даџија, Дарданије, Македоније, Еџира, Тесалије, Ахаје, односно Пелопонеза. Из Траџије је био еџиској Басије из Диоклиџиџонополиса, затџм Евџиџије из Фиџиоља (данас Пловдив) и Демофил из Борое (данас Сџара Заџора).²⁹

Из самог, пак, Илирика, што нас посебно занима, поменути су следећи епископи на сабору у Сардики 343. године: *Евџерије из Сирџијума (Срџска Миџровица), Валенти из Мурсе, Марко из Сисџије (данас Сисак), Аманџије из Виминаџиона (данас Косџолац), Урсакије из Синџидоноса, Зосим (неџпознаџа нам еџискојија), Парџџорије из Скуџи-а (Скојџе), Македоније из Уџџиане, Проџџоџен из Сарџике, као еџиској домаџин сабора,³⁰ Гауденџије из Наиса (Ниш),³¹ Виџал из Акве (месџо код Прахова у иџтоџној Срџији), Аџџије из Тесалонике, Форџунаџије из Аквилеје, као и Максим еџиској из Салоне*.³²

²⁷ Јевсевије Кесаријски, *Живоџ Конџтанџиџинов* IV, 13: каже се да их је цар на освећењу храма Гроба Господњег у Јерусалиму 335. године поздравно, између осталих, и епископе „из Паноније и Мисије, млади цвет („*juventuti florem tamquam Dei impulerem coetum miseran*)”.

²⁸ Сократ Схоластик, *Црквена иџторија* II, 12; Атанасије Велики, *Аџологија против аријанаца* (PG 25, 249). Сравни: L.W. Bernard, *Ibid.*, 56-57.

³⁰ Поменути је у Атанасијевој Окружњој посланици епископима Еџипта и Либије (PG 26, 538-594).

³¹ Гауденџије је био један од водећих међу Никеџцима у Сардики 343. године. На његов предлог донети су 4,18. и 19. канони овог сабора који се тичу поретка и црквене дисциплине.

³² *Mansi III*, 39; R. Rogošić, *Ibid.*, str. 35-36.

У великом броју, присуство епископа из Илирика пре прве половине IV века за себе је податак о распрострањености Хришћанства у то време на Балканском полуострву и шире. Посебно је важно истаћи и чињеницу да је хришћанска Црква била добро организована и уређена у подунавским провинцијама. Присуство епископа из скоро сваког већег града у Илирику то најбоље сведочи. То је за нас утолико важније ако се има у виду да је прошло само неколико деценија откако је Хришћанство било признато за дозвољену веру. Хришћанство се раширило овде још у III веку, северно и јужно од Дунава. Обично се сматра да је у овим областима први мисионар био, нама већ познати и овде помињани, епископ свети Никита Ремезијански из данашње Беле Паланке. Међутим, и пре светог Никите постојале су у Подунављу епископије као што су *Синџидонос*, *Виминакион*, *Акве*, *Касџра Марџис*, *Оескус* и *друге*.

И пре Сардичког сабора, који је, без сумње, окупио највише овдашњих епископа, позната су имена многих епископа из Илирика. Сигурно се зна да је на I Васељенском сабору у Nikeји 325. године било више епископа из наших крајева. Тако се помиње епископ Протоген из Сардије у провинцији Дакији, Пистус из Маркијанополиса у провинцији Мисији II, Дакос из Скупи-а у Дарданији, Вудије из Стоби-а у Македонији и Домнис из Паноније - односно Сирмијума.³³ Из области доњег Подунавља, која није била у саставу Римске империје, на I Васељенском сабору био је присутан епископ Гота Теофило.³⁴ Сви овде наведени епископи на сабору у Nikeји били су на страни православних, а против Арија и његове јереси. Међутим, по сведочанству Геласија Кизичког, Протоген Сардички није био у почетку вољан да потпише саборску одлуку о божанству Сина и Духа Светога. Слично сведочанство постоји и за Домнуса Сирмијског. Како су се они даље понашали у односу на Аријеву јерес није нам познато, пошто пост-саборски ток догађаја у Илирику није довољно познат.

Презвитер Арије и двојица епископа, Теона и Секунд, заједно са свештеницима и ђаконима, њиховим присталицама, који су на I Васељенском сабору осуђени, кажњени су прогонством у Илирик. Ова група јеретика, која је бројала око десетину најокорелијих и најупорнијих, свакако да није мировала ни у изгнанству у Илирику. Да су они у периоду између 325. и 335. године, односно до Аријевог повратка и рехабилитације 335. године, били изоловани у само једном месту, тешко је претпоставити. Вероватно је да су и у изгнанству ширили своје јеретичко учење. Зато се сасвим оправданим сматра да су потоња двојица младих илирских епископа, Урсакије и Валент, били Аријеви ученици.

Но, да се опет вратимо сабору у Сардики. Председавајући сабора је био стари епископ Осија. О Осији се, после сабора у Nikeји, не зна много. Он се у Сардики просто изненада појављује. Поставља се питање где је био скоро две деценије између сабора у Nikeји и овога у Сардики. Не помиње се у споровима са антинекејцима од 325. до 337. године, или, чак, све време до 342. године. Можемо само претпоставити да је Осија извесно време после I Васељенског сабора провео уз цара, а потом се вратио на своју епархију, коју је, иначе, врло често напуштао бавећи се на Истоку, најпре око мелитијанског раскола у

³³ *Mansi, II, 696:* за Домнуса се на истом месту каже да је епископ Стридонски.

³⁴ *Mansi, II, 702:* његова титула *Theophilus bosphoritianus*, што значи да је био епископ негде око Босфора, где је било Гота. Али, вероватно се његова област протезала и шире.

Египту, а потом и око Аријеје јереси. Сада, када је реакција антинекејаца-јевсевијеваца после сабора у Никеји била врло јака, пошто је и сâм цар Константин Велики био придобијен, вероватно је да се Осија повукао на своју епархију на Запад. У припремама за сабор у Сардики, Осија је, вероватно на молбу самог цара Константина, а пошто је била озбиљно угрожена Никејска вера, под утицајем Светог Атанасија Великог, дошао у Сардику. У пролеће 342. године Осија се сусрео са царем Констансом у Триру. Цар је у то време, 342-343. године, водећи рат, боравио у Британији, а у лето 343. године боравио је у Триру. У исто време Свети Атанасије, по жељи цара, из Милана (Медиоланум) иде у Галију, а отуда, заједно са Осијем, долази у Сардику. На одржавању сабора у Сардики највише је радио цар Констанс, који је био строго православан, антиаријанац.

Сардички сабор се од самог почетка свог рада, поделио на два дела. Источни епископи одбили су да присуствују сабору на којем би, заједно са њима, били присутни и епископи које су они већ осудили. Ова је група јевсевијеваца са Истока веома противна *Аџанасију Александријском, Маркелу Анкирском, Аскливију Газском, Павлу Цариградском и другима*. Међу том групом Источних епископа најеминентнији представници били су: *Стефан Анџиохијски, Акакије Кесаријски, Василије Анкирски, Теодор Ираклијски, Харкис Неродијански и, разуме се, Ураскије и Валениј*. Источни епископи су ноћу напустили Сардику и прешли у Филипополис, где су одржали своје саборовање. Ово нејединство Сардичког сабора испољило се на самом његовом старту. Не зна се тачно колико су дуго Источни епископи остали у Сардики. Просто су побегли у Филипополис (данас Пловдив), који је удаљен од Сардике око 120 километара. Овај древни град основао је још краљ Филип Македонски, када је, 342. године пре Христа, освојио Тракију. Постао је у новозаветно време главни град Тракије и бројао је чак преко сто хиљада житеља.³⁵ Источни епископи обрели су се у Филипољу августа 343. године. Како тврди Созомен историчар, одмах су упутили писмо у Сардику, у којем поред осталог, кажу да нипошто неће да се прикључе сабору „*јер желе да буду избачене Аџанасијеве присиљалице из сабора јер су осуђени*“.³⁶ Њихова одлука и захтев били су одлучни пошто је, на филипољском заседању, било пет од оних шест епископа који су на сабору у Тиру, 335. године, били одређени да испитају Атанасијеве „преступе“. Сâм њихов поступак - што су отишли ноћу из Сардике, најавивши, истина, свој одлазак преко свештеника Евстатија,³⁷ осуђује их.

Главна, дакле, замерка Источних била је та што нису могли да се помире са Атанасијевом рехабилитацијом и његовим учешћем у раду Сардичког сабора. Сама појава александријског епископа на сабору још више их је подстакла да га нападају и клеветају. Сматра се сасвим могућним да је међу епископима у Сардики, односно сада већ у Филипољу, био присутан и наводни епископ Исхир, у вези са којим је Светом Атанасију стављен у грех један од највећих његових „преступа“. Име овог Исхира јавља се у више облика у црквеним изворима, па се зато, сасвим разложно, претпоставља да је био на

³⁵ L. W. Bernard, *ibid*, str. 64-65.

³⁶ Созомен, *Црквена историја*, III, 22.

³⁷ Атанасије Велики, *Против аријанаца монасима* (PG 25, 712).

овом сабору и да је чак потписао Окружницу која је из Филипопоља упућена у Сардику.³⁸ Ова претпоставка је утолико основанија што су у Филипопољу сада били према Атанасију много некритичнији него у Тиру 335. године. Наиме, усвојили су ове Исхирове оптужбе против Атанасија. Осим Атанасија осуђени су још: римски папа Јулије, Осија Кордовски, као председавајући сабора у Сардики, Пројтоген Сардички, Гауденције Нишки, Максимин Трирски и, иакође раније осуђени на Исиоку, Павле Констанијинопољски и Асклипије Газски. Ови последњи су осуђени ко Маркелове присталице. У својој осуди Источни епископи посебно су се окомили на оне који уче и проповедају да има, наводно, три Бога, не разликујући при томе ипостаси у бужанском бићу. Говорили су они још да Син Божији није рођен; ако је рођен - онда није Бог. Или је нерођен, или није Бог.³⁹

Сада да се вратимо сабору у Сардики. Овде окупљени западни епископи наставили су са радом. Они су, најпре, потврдили важност и значај сабора који је одржан у Риму 341. године, а који је оправдао Атанасија, Маркела и Асклипија. Сардички сабор је оправдао Светог Атанасија Великог од свих измишљених клевета које су му приписане на сабору у Тиру 335. године.⁴⁰ Ни једна од лажних клевета није била тачна, па ни оптужба у вези са Исхиром, ни са епископом Арсенијем.⁴¹ Сардички сабор је оправдао и Маркела Анкирског. На саборској седници прочитано је Маркелово исповедање, које је он поднео папи римском Јулију у Риму. Даље се каже да се нашло „да је његова вера исправна”. Исто тако „он (Маркел) никада није учио, још увијек је оцењено, да је Лоџос Божји имао свој јочейџак у Дјеви Марији, ниједи да ће Његовом царству бити краја; најројџив, јисао је (Маркел) да Његово царство нема ни јочейџка ни краја”.⁴² Дакле, видимо да одлука Сардичког сабора у вези са Маркелом и његовим оправдањем управо оправдавајуће наглашава баш оне главне тачке његових заблуда.

Међутим, овде треба одмах истаћи како су Источни у Филипопољу изrekli свој суд о, већ од њих осуђеном, Маркелу. У Окружној посланици, коју су упутили свим епископима света, писали су следеће: „Посиџоји у наше дане извесни Маркел из Галатије, који је више него јроклейџи шџејџочина већи од свих јерејџика, и чак је узор људима јо обесвећењима; учио је да ће бити крај бескрајном царству нашег Госиџода Хрисиџа који је вечан и ванвремен”. Маркел је у истом документу упоређен са Савелијем, Павлом Самосатским и Монтаном, „вођом свих јерејџика”.⁴³ Иста окружница Источних епископа из Филипопоља говори веома заједљиво и о Протогену Сардичком, епископу Киријаку и Гауденцији Нишком, који су сви ступили у заједницу, односно примили су у општење осуђеног Маркела, као што је то учинио и сам папа Јулије и Осија Кордовски.

38 L. W. Bernard, *Ibid.*, str. 83: међу потписницима се јавља и Squirius episcopus a Mareota, што би могло да значи „исхириус”. Исхир је, што је познато, био рукоположен од стране Колута, чија је, опет, хиротонија била неканонска, што је својевремено потврдио један сабор у Александрији, 324. године, којем је присуствовао и епископ Осија Кордовски. Исхир, према томе, и није био свештеник, тако да отпада оптужба на Атанасијевог свештеника Макарија да је обесветио тајну Евхаристије коју је, наводно, Исхир вршио.

39 Одлуке сабора у Филипопољу, *Mansi III*, 126-140.

40 *Mansi*, III, 62.

41 Сократ Схоластик, *Црквена историја*, I, 29.

42 Атанасије Велики, *Пројџив аријанаца*, 40.

43 L. W. Bernard, *Ibid.*, str. 75.

Учесници Сардичког сабора такође су упутили свим епископима једну Окружну посланицу. Оно на чему они особито инсистирају јесу заблуде оних који, по њима, „деле Сина и одвајају Лоџоса од Оца; њакви нека су одлучени од *Кайтоличанске Цркве и одлучени од хришћанског звања. Нека им су ан-ајшема...* Јер *Ајсџол* каже: „Ако вам неко *Прововеда* друџо *Јеванђеље* од оноџа које *сџе* љримџи, нека је осуђен”. Даље, у истој Посланици, дато је једно исповедање вере и каже се да су то исповедање вере саставили Осија и Протоген.⁴⁴ Међутим, данас је у науци показано да у Сардики није формулисана никаква „нова вера”, нити, пак, какав нови символ, мимо Никејског символа вере. Још је Свети Атанасије Велики, у познатом „*Томосу Анџиохџиџима*”⁴⁵ 362. године, поменуо „*џиџџакион*” - писани летак за који каже да не потиче са Сардичког сабора. Атанасије подвлачи у свом „*Томосу*” да „*џиџџакион*” не треба узимати у обзир. Истина, Атанасије помиње покушај неких на Сардичком сабору који су настојали да се нешто напише у смислу допуне Никејске вере, што је, по њему, сабор одлучно спречно, јер, „*не џреба излаџаџи друџу веру, да се не би мислило да је написана вера у Никеји несавршена, џе се џако да џовод онима који џо хође да мноџо џуџа џишу и доносе одредбе о вери*”.⁴⁶

Ти неки (τινες) који су у Сардики покушавали да изложе „*нову веру*” су, у ствари, водећи епископи на овом сабору: Осија и Протоген, као Атанасијеви заштитници, заједно са папом Јулијем, односно његовим представницима у Сардики. „*џиџџакион*” са Сардичког сабора данас није могуће у потпуности реконструисати, али се добро зна да су западни епископи у Сардики, условно означени као православни, нешто ново писали и формулисали у излагању вере, употребљавајући израз „*једна џиосџас Оца и Сина*” ослањајући се при томе и угледајући се на Оригена, на Јованово јеванђеље, где се каже да су Отац и Син једно, на чему је особито инсистирао, видели смо, и Маркел Анкирски (Јован 14:9-10). У вези са овим треба рећи да горе поменути Атанасијев сабор у Александрији 362. године прихвата израз „*џиосџас*”, уз додатно објашњење да он има значење суштине у Божанству, пошто је Божанство једно и има једну суштину и „*једна је Њеџова џрирода*”. Они који су говорили, каже се даље у „*Томосу*”, „*џри џиосџаси*” такође су објаснили шта су под тим подразумевали. „*Нису џо џри џринџиџа... Ми ниџи џоворимо џри Боџа или џри џринџиџа, ниџи уоџиџиџе џодносимо оне који џако џоворе и мисле*”.⁴⁷

Но да се вратимо поново саборовању у Филипопољу. Овде су Источни епископи усвојили такозвану „*Четверџу формулу Анџиохџиџског сабора*” из 341. године, односно II формулу која је сада овде IV формула. Ову исту формулу вере, само нешто проширену, примиће касније сабор у Милану 345. године, као и први сабор одржан у Сирмијуму 351. године.⁴⁸ Овде доносимо, скоро у скраћеној верзији, суштину исповедања вере коју су у Филипопољу

⁴⁴ Созомен, *Црквена историја*, III, 12.

⁴⁵ PG 26, 796-808: превод на савремени српски језик и детаљну анализу са историјско-догматског аспекта видети код: А. Јевтић, *Свети Атанасије Велики и Александријски сабор 362. године* (Посебан отсак, Београд, 1974, 4).

⁴⁶ А. Јевтић, Наведено дело, стр. 4.

⁴⁷ А. Јевтић, Наведено дело, стр. 5, где је превод Томоса: „И тако се овде сагласише са овим и они који бише нападнути због тога што говоре, три ипостаси, и они опет који говоре, једна суштину, прихватише њихово (исповедање) како га они протумачише (Исто, стр. 5).

⁴⁸ Атанасије Велики, *О Саборима*, 25; Сократ Схоластик, *Црквена историја*, II, 18.

формулисали: „Верујемо у једнога Бога Оца, Свемогућега, Творца и Делатеља свих ствари, од којега је сваки род на небу и на земљи добио име; и у Њему је једини Син наш Господ Исус Христос, који је рођен од Оца пре свих векова; Бог од Бога, Светлост од Светлости, кроз којега су све ствари призване у постојање и на небу и на земљи, видљиво и невидљиво... Али, ко каже да је Син из ничега, или из неке друге постојаси, а да није од Бога, и да је било једно време (χρόνος) када Он није био, Католичанска црква га сматра одлученим”.⁴⁹ Ово исповедање Источних у Филипопољу, као што се види, уперено је, пре свега, против Арија и његовог учења, а, исто тако, и против Маркела, али се, и то је лако уочљиво, израз „једносушћан” из Nikeјске вере изоставља.

Најзад, Сардички сабор у Илирику за нас је важан и по томе што је донео 21 канон.⁵⁰ За каноне донете у Сардики начелно се може рећи да су настали и диктирани тренутним практичним потребама и стањем ствари и односа који су владали у моменту када аријанство има помало силазну линију што се тиче успеха. Из канона се назире да су, ипак, многи православни епископи од аријанаца насилно протеривани са својих катедре. То је понекад чињено и уз помоћ државних власти. Збачени никејски епископи на Истоку нису се могли због таквог третмана жалити нити, пак, апеловати на саборе у својим локалним провинцијама, где су главне епископске катедре држали аријанци. Међутим, у исто време, била је, у том погледу, много боља ситуација на хришћанском Западу. Због тога неколико правила, односно канона Сардичког сабора, управо говоре о тим приликама. Канони верно одсликавају то стање.

Многи епископи са Истока, то је већ више пута поменуто, нашли су духовни азил на Западу, што читамо у саборским канонима. Такви су у целини канони 3, 4. и 5. Канони 3-5 дају право апелације римском епископу Јулију. Ово треба подвући са обзиром на чињеницу да су касије, кроз историју Цркве, па можемо рећи и до данас, многи, занемарујући опште околности у којима су ова правила настала, у њима тражили потврду и оправдање за сасвим друге тежње, као што је, рецимо, обавеза свих епископа да апелују на епископа у Риму и потврда за теорију о папском примату у Цркви. У 3. канону се јасно говори о праву сваког епископа који је збачен од својих епископа - да се над њим понови суд: „Нека они, који су судили, нађу Јулију епископу римском, да се, ако је потребно, понови суд суседних епископских епископа, и нека он назначи дошћичне, који ће савар разабрати”.⁵¹

У истом духу у Сардики је донето и 4. правило-канон. Канон је донет на предлог нишког епископа Гауденција и он гласи: „Ако је један епископ био збачен од суда суседних епископа, па сматра да има право да се правда, пада не треба на његово место постављати другог све док римски епископ не размисли случај и не изрекне своју одлуку о томе”. Из овако формулисаног канона лако се може разабрати, и то врло јасно, да су антиникејци, конкретно у Илирику (канон предлаже Гауденције Нишки), били узели маха и организовано су наступали, ослањајући се, само привидно, на постојећу канонско-правну праксу у Цркви. Обично је неколико таквих епископа анти-

⁴⁹ L.W. Bernard, Ibid.

⁵⁰ Mansi III, 6-38; Н. Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, II (Правила помесних сабора), Нови Сад, 1896, 104-128; Ш.Ж. Хефеле признаје само 20 канона овог сабора (Хефеле, Исто, стр. 823.).

⁵¹ Н. Милаш, Исто, стр. 106.

никејаца из једне области одржало свој сабор, на којем би збацили неког никејца и довели свог кандидата. То су радили тако брзо и спонтано да збачени епископ није имао практично времена ни да се жали и оправдава пред вишом судском инстанцом. Покићности су због близине и тренутне равнотеже распореда никејаца и антиникејаца упућивале на епископа Рима, Јулија. У истом духу и смислу донет је и 5. канон Сардичког сабора.

Не улазећи у детаљну анализу свих канона Сардичког сабора, ипак треба из њих издвојити неке битне чињенице, које се тичу самог црквеног устројства и организације Цркве у првој половини IV века и мало раније. Ово кратко разматрање важно је овде, поготову ако се има у виду да је већина епископа, учесника на овом сабору, била углавном из наших крајева, из провинција као што су Панонија, Мисија, Дарданија, Македонија и друге. На сабору присутни епископи износили су оно што се тицало управо њихове животне, црквене праксе и проблема са којима су се сусретали.

Судећи, дакле, по броју епископа са подручја Илирика, присутних на сабору, може се закључити да је Илирик у то време имао велики број градова и да је скоро сваки већи град имао свог епископа. Мања места и насеља, с друге стране - то се види из појединих канона овог сабора, нису имала своје епископе. У тим мањим местима су, сходно пракси старе Цркве, служили обични презвитери, које су тамо, ван великих градова, постављали градски епископи. Из 6. канона овога сабора види се да је и те како држано до угледа и духовног ауторитета градских епископа. Наиме, правило изричито забрањује да се епископи постављају „у мало местио или мали град за које је довољан и један презвитер”. Ова забрана је мотивисана, каже се даље у истом правилу, тиме да би се избегло омаловажавање имена и власти самих епископа.⁵² Међутим, овај канон се не ограничава само овом одлуком и одговарајућим објашњењима. Канон има, исто тако, у виду и сасвим реалну могућност да неко мање место или насеље прерасте временом, стицајем разних околности, у велики град и „да се може сматрати доскојним епископског пресидола; ѿада нека га и добије”. У Илирику су у IV веку, свакако услед великог стратешког значаја ових крајева, створени или, пак, увећани многи урбани-градски центри, иако их је раније било мање или скоро никако није било. С друге стране, у вези са истим овим канонима, требало би, у погледу градова, имати у виду и обрнути процес. Дешавало се да се неки од већих градова, због наглог опадања или, пак, ратног пустошења или демографских померања, запусте. Тада је, поред осталог, свакако губио и значај као епископски центар у дотичној области. То је понекад могло бити само за изврстан краћи или, пак, дужи период, а понекад и заувек. На овај начин се може, макар делимично, објаснити недостатак континуитета живота многих епископских седишта и њихових епископа управо у Илирику.

Неколико канона Сардичког сабора, које ћемо навести, тичу се унутрашње дисциплине и јерархијског поретка који се из њих донекле назире. Тако 10. канон одражава реално, чињенично стање које је постојало у Цркви почетком IV века. Наиме, када је Црква стекла статус слободне вере у римској империји, догодило се, за кратко време, велики прилив народа у Цркву. Осетила се, такође преко ноћи, потреба за већим бројем свештенства свих

⁵² Н. Милаш, Исто, стр. 114.

јерархијских степена и звања. Многи су постали хришћани иако су имали угледан положај у друштву и државној структури уопште. Образовани, учени и богати римски свет масовно је хришћанизован. Црква се сада, у великом броју случајева, по први пут нашла у ситуацији да су неки од образованих у многобожачком духу, од дојучерашњих окорелих многобожаца, били у прилици да заузму неке од важнијих јерархијских степена свештенства. Јавила се, једном речју, потреба за већим бројем епископа, свештеника и ђакона. Без обзира на преданост и оданост новој вери, Црква IV века је, као и увек, била врло опрезна према онима који су хтели да приме свету тајну свештенства. Овај 10. канон управо говори о тој обазривости Цркве. Јер, у канону се каже: ако се „*какав богајши или учени из грађанског звања нађе досиђојан за епископа*”, није то могао постати све док претходно не прође службе чаца, ђакона и презвитера. Осим тога, дотични кандидат је морао у сваком од ових чинова да проведе одређено време да се, како се даље каже у истом канону, испита и утврди и његова вера, и добро владање, и постојаност и кроткост.⁵³

Канон 12. говори конкретно о епископима. Наиме, реч је о оним епископима који су имали имања ван подручја своје епископије. Епископ је у том случају могао да убира плодове са својих поседа и то у „*ири недељна дана*”, односно у току три седмице. За време свог бављења на имању у другој епископији, епископ је могао ићи на богослужење у оближњи храм, у којем је служио презвитер, из разлога „*да се види да није осиђао без црквене службе*”, али се додаје да не би требало да пребива често у граду где се већ налази надлежни епископ.⁵⁴

Канон 17. Сардичког сабора говори о насилно прогнаним епископима са њихових катедр: „... *Ако је који епископ, иошићо је насиље иреирићо и нејраведно прогнан или због свој знања или исповедања католчанске вере или ишћо је испину бранио, и да избежне ојасносћ, а сасвим је невино оишћужен, и дође у дружи град, нека му не буде забрањено осиђаши доиће док се не узмогне йовраишћи...*”.⁵⁵ Реч је овде о епископима који су протерани од стране јеретика, овога пута свакако антиникејаца, који су често насилно узурпирали епископије православних. У таквим случајевима канон одређује да су изгнани епископи имали право да остану у граду у који су по нужди побегли и где већ постоји епископ, све дотле док се њихов случај не реши.

На крају овога излагања може се закључити, а то ће и касније догађаји показати, да Сардички сабор није у потпуности испунио очекивања оних који су га сазвали. Истина, аријанство је на неки начин мало касније доживело пад, може се рећи у време после Сардичког сабора па до 50-их година IV века. За нас је Сардички сабор значајан и по томе што је окупио велики и, може се рећи, највећи број епископа из Илирика. Ни пре овог, а ни после овога сабора није их било више. Илирик је у то време био миран, што је ретко у његовој историји. У потоњим вековима Илирик неће имати прилику за тако нешто.

⁵³ Н. Милаш, Исто, стр. 117: у изворном грчком тексту стоји: „*πλούσιος καὶ σχολαστικός ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς*” = богати и учени из грађанства. Сличан овоме је и 2. канон I Васељенског сабора који говори о томе да неофити нису могли одмах „непосредно после крштења” бити постављени за епископе или презвитере... да унапред тако шта бива; јер и за обучавање у вери треба времена, а и после крштења треба дуже испитивање”.

⁵⁴ Н. Милаш, Исто, стр. 121-122.

⁵⁵ Н. Милаш, Исто, стр. 125-126.

ОД САРДИКЕ ДО АКВИЛЕЈЕ

После Сардичког сабора 343. године наступило је извесно примирје или, боље рећи, мали тријумф никејаца. Међутим, Свети Атанасије није успео да се врати на своју катедру у Александрији, иако је на сабору у Сардици био оправдан и примљен натраг у црквену заједницу. Он је зиму 343-344. године провео у Наису (Ниш) код епископа Гауденција, где је такође био и за Васкрс исте године.¹ Одавде одлази у Аквилеју, вероватно преко Вимпациона (Костолац), где је 344. године имао сусрет са царем Констанцијем. Касније, све до 346. године, Атанасије је провео у западном делу царства и тек се 21. октобра 346. године вратио у Александрију. Свакако је цар Констанс утицао на тај његов повратак.

Следеће, 347. године, одржан је сабор у Милану на којем је осуђен сирмијски епископ Фотин, како сведочи свети Иларије Поатјерски: „*In Mediolanensis synodus erat haereticus damnatus, ex plurimis provinciis congregantur sacerdotibus*”.² Међутим, Фотин је остао на епископској катедри све до 351. године, када је збачен и протеран, а наследио га је епископ Германије, који је био променљиве вере, полуаријанац или аријанац. Фотин Сирмијски је интересант зато што су против њега на сабору били и сами антиникејци, а поготову никејци, односно православни. Осуђен је због исповедања Савелијеве јереси, коју је исповедао и његов учитељ, Маркел Анкирски. Фотин је, ипак, успео да се одржи на катедри и после осуде, јер је уживао велику популарност због дара беседништва, а писао је и на грчком и на латинском језику.³ Одржао се у времену између 346. и 351. године, када су и неки од водећих антиникејаца на Западу успели да се, истина само привремено, прикључе никејцима. Овде се у првом реду мисли на двојицу епископа из Илирика, Урсакија и Валента. Њихово понашање у Цркви после Сардичког сабора, на којем су осуђени, прелази у потпуну супротност. Рехабилитација светог Атанасија у Сардици и знатно повољнији положај у којем су се нашли православни или никејци допринели су да Урсакије и Валент из Илирике, са наших простора, на неки начин свој став прилагоде тренутном стању које је владало у Цркви. Иначе, двојица поменутих епископа из Илирика нису били изразити богослови и није сачувано ништа од њихових списа, нити су, пак, били аутори и творци било каквог симбола или исповедања вере, мада су учествовали на многобројним саборима, нарочито после 351. године, и то у својству директних саветника цара Констанција по питањима вере. Они су имали сличну улогу какву су раније имали двојица Јевсевија код цара Константина Великог. Урсакијево и Валентово приступање никејцима, православнима, у историјским изворима изричито је посведочено. Тако историчар Сократ Схоластик, затим свети Иларије на Западу и свети Атанасије Велики, доносе о томе слична обавештења. Историчар Сократ, на пример, каже: „*Урсакије и Валент одоше у Рим, њокорише се и признадоше да је све лаж и оишђужба што су учинили*

¹ Свети Атанасије Велики, *Апологија*, видети ново критичко издање: Athanase d'Alexandrie, *Apologie à l'empereur Constance, Apologie pour sa fuite, Introduction, text critique, traduction et notes de Jean - M. Szymusian.* (S C 56), Paris, 1958, 93 (PG 26, 1354).

ἰροῦσιν Αἰθανασίᾳ... ἰροκλειστῆσιν ἰροκλεισε αριјанско кривоверје и своје исцоведање иисмено ἰредадоше". Чак су признали и богословски израз „једносушјини". Даље се наводи да су изјавили: „Овом нашој руком којом иишесмо, исцоведамо да смо сада и заувек ἰроκλελει Αριја и његове следбенике...".⁴

Свети Атанасије Велики у својој „Аѿолоѿији ἰроῦσιν аријанаца" о двојици илирских епископа такође сведочи да су признали њихове клевете против њега.⁵ У делу „Исцѿорија аријансѿва монасима" свети Атанасије каже да су Урсакије и Валент због гриже савести променили мишљење. Написали су пријатељску и мирну посланицу, а потом отишли у Рим, покајали се и исповедили да је све што су учинили и рекли било само лаж и клевета⁶: „Μετενόουν, ὁμολογοῦντες ὅτι πάντα, ὅσα λελοίηκασι καὶ εἰρήκασι κατ' αὐτοῦ, ταῦτα εἶναι πάντα ψευδῆ, καὶ μόνον ουκοφαντίαν". Са овим је скоро идентично и сведочанство светог Иларија Поатјерског, који једноставно каже за епископе из Мурсе и Сингидонса: „*Ursacius et Valens ... recipiunt in ecclesiam deprecantur, et in comunione per veniam admitti rogant*".⁷ Пред папом Јулијем молили су да буду примљени у заједницу, признавши да су неправедно нападали светог Атанасија, а одбацили су и Аријеву јерес: „*Non est nisi de veritate confessio, nisi de vetio paenitentia, nisi venia de admissio, Valens et Ursacius admittendi, ut orabant, in communionem, de Athanassii innocentia, de iudicii falsitate, de Arianea haeresis piaculo talibus litteris ante profitentur*".⁸ Код Иларија је сачувано и писмо које су Урсакије и Валент упутили 349. године папи Јулију: „*Заисѿа је Арије јерейшк као и његови следбеници (satellites), који ѿворе да је било време када Син Божији није иосѿиојао (quando non erat Filius); и који ѿворе да Син из ничеѿа ироизилази, и који не иризнају (negant) да је Син од вечносѿи (ante saecula)*". Такве, у овом писму, Урсакије и Валент осуђују и анатемишу. На самом крају писма потписао се само сингидонски епископ Урсакије.⁹

Одмах после изгнанства, свети Атанасије држи сабор у Александрији, у јесен 346. године. Сабор је, у првом реду, потврдио Никејску веру и све одлуке сардичког сабора одржаног три године раније. Овај Атанасијев сабор, по броју присутних епископа, био је нарочито велики. Били су присутни епископи из скоро свих делова Римског царства. Поред осталих, били су и епископи из:

² Иларије, *Фраѿментѿи* (PL 10, 646/647); А. Јевтић, *Светѿи Αἰθανасије Велики и Александријски сабор*, 36.

³ Сократ, *Црквена исцѿорија* II, 30: „... λόγον συνέγραψιν ἀμφοτέρας γλώσσας”.

⁴ Сократ, *Црквена исцѿорија*, II, 37.

⁵ Свети Атанасије Велики, *Проῦσιν аријанаца*, у: PG 25, 249; Иларије, *Фраѿменти*, 2 (PL 10, 646/647).

⁶ Свети Атанасије Велики, *Исцѿорија аријанаца монасима*, у: PG 25, 724. Даље се каже да се Урсакије и Валент као пси враћају на своју блувотину (2 Петр, 2,22), преокренули су се опет на исто стање безбожништва, као свиње у прво бласто безбожништва навалише, под изговором да су се покајали из страха од богољубивог Констанса (Исто, 29, стр. 725).

⁷ Иларије, *Фраѿментѿи*, 2 (PL 10, 646/647).

⁸ Иларије, *Фраѿментѿи*, 2 (PL 10, 647/648).

⁹ Исто, потпис стоји овако: „Ego Ursacius episcopus huic professioni nostrae subscripsi, et manu Ursacii (Ibid, 648). Урсакијево и Валентово писмо светом Атанасију, видети код Иларија (PL 10, 649).

¹⁰ На сабору су били присутни, по светом Атанасију Великом, епископи Рима, целе Италије, Калабрије и Апулије, Вретије и Сикелије, Сардиније и Корзике и целе Африке, Галије и Британије и Шпаније и, посебно, велики исповедник Осѿја. Затим следе епископи из Паноније, Норика, Сиска, Далмације и Дарданијем, Дакије и Мисије, Палестине и Исаврије, Египта и Тиваиде и целе Ливије и Пентапоља (PG 25, 725).

Паноније, Норика, Сисције, Далмације и Дарданије, Дакије и Мисије, Македоније, Тесалије и целе Ахаје и Крисија и Кијра и других областии.¹⁰ На овом сабору за нас је нарочито важно присуство православних, никејаца, епископа из наших крајева, одакле су били и водећи антинекејци.

На жалост, даљи ток догађаја у држави и Цркви опет ће никејце довести у веома незавидан положај. Борба против никејаца појачана је нарочито после сабора у Сирмију (351. године), на којем је збачен Фотин, а изабран нови епископ Германије, такође антинекејац. Фотин се, касније, за време цара Јулијана Отпадника (361-363), опет помиње као епископ у Сирмијуму. На самом почетку владавине цара Валентијана (363-364), Фотин је поново протеран, а овومه је много допринео сâм епископ Германије, који је, изгледа, тада све више нагињао никејској вери. После тога, у Сирмију као важној епископској катедри у Илирику, помињу се само Фотинове присталице, и то све до 381. године.¹¹ Наиме, 360. године један сабор у Цариграду осудио је епископа Василија Анкирског, између осталог и због тога што је подигао „Клир Сирмијума *прошив свој епископа*“.¹² Овде се свакако мисли на бившег епископа фотина. Затим се епископ Фотин, односно његове присталице, помињу 13. јануара 366. године у Сирмијуму на суђењу које се одржавао пред епископом Германијем. На овом суђењу појавила су се тројица хришћана: *Хераклијан, Фирмилијан и Аурелијан*. Њима је суђено зато што нису хтели да признају такозвану „*дајтирану веру*“. Ова тројица су, свакако, била присталице никејске вере, јер на суду, пред самим епископом, изјављују да одбацују Фотиново учење.¹³

Но, да се вратимо почетку Констанцијеве владавине и тријумфу антинекејаца који је потом уследио. Сем Фотина, Сирмијски сабор 351. године збацио је и епископа Паладија из Ратиарије, јер је био, како се каже, хиротонисан од стране Фотина, односно од „*фотиновоца*“. Треба још рећи да се понекад у изворима Фотинове присталице помињу и под именом „*боносовци*“ по имену Нанског (Нишког) епископа Боноса, којег је Фотин (*или његове присталице*) хиротонисао. Чак много касније, на сабору у Аквилеји 381. године, месни епископ, Валеријан Аквилејски, изричито поново осуду ратиаријског епископа Паладија, тврди да је овај (Паладије) био рукоположен од стране фотиноваца.¹⁴ Овај сабор у Аквилеји, као што ће се мало касније видети, осудио је и поменутог Паладија и епископа Секундијана Сингидоноског (Београд) и његовог свештеника Атала збор Аријеве јереси.

Сабор у Сирмијуму 351. године донео је I Сирмијску формулу вере. Сâм сабор је иначе сазван по жељи цара Констанција, који је у то време завладао свим крајевима Запада и резидирао у Сирмијуму. Сабору присуствују, углавном, „Јевсевијевци“ (то јест антинекејска коалиција), међу којима је Василије Анкирски водио главну реч и управо је он водио расправу са фотином. Главни представници са Запада су били Урсакије и Валент. Од осталих били су присутни: *Марко Арејтуски, Панкрајије Пелусијски, Ијатаије Ираклијски, Осија Кордовски, и њо, како каже историчар Сокрај*

¹¹ M. Meslin, *Les Ariens*, 69.

¹² R. Rogošić, *Ilirik do konačne diobe*, 84.

¹³ Ibid.

¹⁴ Амвросије Милански, *Посланица VIII*, у: PL 16, 971, где се каже: „*nam a Photinianis est ordinatus, et cum ipsis est damnatus*“ - од фотинијана је рукоположен и са истима је осуђен.

Схоласџик, „*ἡροῖσις* своје воље”.¹⁵ Фотин је збачен због исповедања савелијанизма и јереси Павла Самосатског, што је била кривица и његовог учитеља Маркела Анкирског. На сабору је, такође, донето и 27 богословских исказа против Фотинове јереси и то је, у ствари, I Сирмијска формула, која је слична по садржини IV Антиохијској формули, то јест символу. Ово, у науци познато као „прво”, исповедање вере избегава израз „омоусиос” и уопште никејску богословску терминологију. Примера ради наводимо само 18. анатему I Сирмијске формуле која садржи чист субординационизам кад прокламује: „Οὐτε γὰρ συντάσσομεν τὸν Ἰϋόν τῷ Πατρὶ, ἀλλ' ὑποταγμένον τῷ Πατρὶ”.¹⁶

Као што рекосмо, на сабору се Фотину директно супроставио Василије Анкирски, одличан теолог новог смера на Истоку, блиског православљу, мада још увек против никејске формуле. Цар Констанције II је Фотина протерао и он је умро у изгнанству око 376. године.¹⁷

Илирски епископи Урсакије и Валент помињу се затим на сабору који је одржан у Арлу, у Галији (Јужна Француска) 353. године. Њих двојица су и на овом сабору водили главну реч, као цареви штићеници. Сабор у Арлу је поново осудио и светог Атанасија, а осуду су свакако редиговала ова двојица епископа. После тога за православне је у целом Царству настало тешко стање. Од 353. године Констанције је коначно у целом Царству постао једини владар. Његова жена Евсевија била је изразита аријанка и њих двоје су отворено подржавали полуаријанце. То се види и из овог сабора у Арлу, који није разматрао ни једно богословско питање, нити проблем Аријеве јереси, него се искључиво ограничио на никејце, односно осуду светог Атанасија Великог. Светог Атанасија је овде штитио једино Трирски епископ Павлин. Због овога ће Павлин од стране цара бити протеран у Фригију, у Малу Азију. И нови папа Либерије бранио је светог Атанасија, као и епископ Лукифер Каљаријски. Овај последњи је, чак, отворено говорио да је осуда светог Атанасија, у ствари, напад на никејску веру. Папа Либерије је био љут што је свети Атанасије осуђен. Послао је цару једно посланство са писмом у којем захтева да се одржи један нови сабор. Папин захтев је био подржан и од стране епископа Јевсевија Верчелског из Италије и Фортуната Аквилејског. И стварно, сабор би одржан у Милану 355. године.

Миланском сабору присуствују углавном западни епископи, њих око три стотине. Међу њима су изразито православни став имали Јевсевије Верчелски, Дионисије Милански, Лукифер Каљаријски и други. Јевсевије је најпре тражио да присутни епископи потпишу никејски Символ вере. Међутим, полуаријанци су веома вешто, а међу њима опет Валенс из Мурсе, спречили Дионисија Миланског и Лукифера у томе. Полуаријанци су, чак, напустили сабор и своје су заседање одржали у царском двору у Милану.¹⁸ Лукифер, Јевсевије и Дионисије, а и папа Либерије, који, као и Осија, није присуствовао сабору, нису пристали на осуду светог Атанасија. У току самих саборских дискусија наглашавали су да су оптужбе Атанасија неосноване, што су и сами Урсакије

¹⁵ Сократ, *Црквена историја*, II, 29.

¹⁶ Сократ, *Црквена историја*, II, 30.

¹⁷ Hefele, *Histoire des Conciles*, 862.

¹⁸ Свети Атанасије Велики, *О саборима*, у: PG 26, 785.

и Валент својевремено признали. Али, то овим никејцима у Милану 355. године није ништа помогло, него су ипак сви протерани на Исток. Папа Либертије је протеран у Верију у Тракији, а Осија у Сирмијум у Панонији. Овакав директан, врло суров притисак цара и полуаријанца на никејце на Западу изазвао је реакцију галских епископа на челу са светим Иларијем Поатјерским. Они су исте 355. године одржали један сабор, на којем су тражили да из Цркве буду искључени Урсакије, Валент и Сатурнин Арлски, као главни носиоци немира у Цркви.

После 356. године полуаријанство доживљава свој врхунац у такозваној II Сирмијској формули вере, која је донета на сабору у Сирмијуму средином 357. године. Сабор је одржан у периоду од августа до октобра, а чинили су га водећи епископи-јеретици: *Урсакије, Валентиј, Германије из Сирмијума, као епископ домаћин, Потамије из Лисабона и Осија из Кордове*. Дакле, са наших простора била су тројица аријанских епископа из важних епископија какве су биле *Сирмијум, Мурса и Синџидонос (Сремска Митровица, Осијек и Београд)*. Истина, нису они диктирали II Сирмијску формулу вере, али су били водећи на самом сабору.

Сматра се да је Потамије Лисабонски аутор II Сирмијске формуле, док је свети Иларије назива: „хула Осијева и Потамијева“, јер су и они потписали текст исповедања вере, иако су били проверени никејци. У Сирмијуму је 357. године тријумфовало крајње аријанство, названо „аномејсцивом“. Сам појам „*анόμιος*“ - *несличан*, по догматском питању учења односа Бога Оца и Бога Сина, представља велико догматско застрањивање. Само укратко: зачетници овог учења су двојица источних епископа антинекејаца: Аеције и Евномије. Деловали су на Истоку. Аеције је најпре учио медицину и философију у Александрији, а 350. године постао је ђакон у Антиохији. Био је под директном заштитом кесара Гала, чијег је млађег брата Јулијана васпитавао. Као изразити аријанац, осуђен је на II Сирмијском сабору 358. године, што ће се касније видети. Протеран је у Фригију, али је, 361. године, за време Јулијана Отпадника, постао чак епископ, мада без епархије. С друге стране, за његовог пријатеља и ученика у вери Евномија зна се да је био родом из Кападокије. Године 360. изабран је за епископа у Кизику, у провинцији Мисији II, где је требало да замени Елевсија Кизичког, протераног на сабору те исте године. Међутим, народ тамошње епархије није га прихватио, тако да је био принуђен да се врати у Цариград и био је код епископа Евдоксија Цариградског, такође аријанца, који га је и хиротонисао за епископа. Евномије је умро после 392. године.

Ових неколико података које смо навели о Аецију и Евномију помажу да боље схватимо њихово учење. Они су теолошки у потпуности негирали појмове као што су „*омоусиос*“ и „*омиусиос*“. За њих је Бог Отац по суштини својој „*ἀγέννητος*“ - *нерођен и ἀναρχος* - *беспочетан*, док је Син „створ“ Божији, јер је по природи *ἀγέννητος*. Једина разлика између Сина као Божијег створења и свих осталих створења је у достојанству. Син је створен непосредно од Оца да му служи као посредник или инструмент за стварање и владање, тј. управљање створеним светом. Ова двојица анемејаца, чије учење, ради бољег разумевања, овде укратко доносимо, особито су посебан акценат у свом учењу давали поменутом изразу *ἀγέννησία*, као конститутиву просте и недељиве божанске суштине. Рођење је, по њима, „друга природа“, *ἕτερα οὐσία*, која није

једнака, чак ни слична по суштини, нерођеном Богу. Немогуће је, говорили су они, да Бог рађа један део свог бића, јер би, у том случају, дошло до деобе божанског бића, што је опет непомирљиво са простом и недељивом божанском суштином. Тако су аномејци отишли даље и од самих аријанаца када су, у црквеној пракси, изменили, чак и у светој тајни Крштења трокупно, једнокупним погружавањем у воду, јер су, да тако кажемо, кришавали у име Бога нествореног, Сина створеног и Духа који освећује и који је из сина створен.¹⁹

II Сирмијска формула из 357. године, којој се после дужег екскурса враћамо, у ствари је победа аномејства, ако не по директним богословским изразима, а оно сигурно по тенденцији. Формулу је био приморан да потпише и стари никејац Осија Кордовски, који у Сирмију у то време борави као изгнаник са Запада.

Свети Атанасије и други мисле да је он потписао ову формулу због старости и старачке изнемоглости. Осија ће касније, пред смрт, анатемисати Арија по ко зна који пут, а посебно аномеје.

Аномејска или II Сирмијска формула вере одбацила је богословске изразе „омоу̀сиос“ и „омиу̀сиос“, као изразе којих нема у Светом писму, „*quod nec in divinis scripturis continetur et quod super hominis scientiam sit...*“, како стоји код Илирија Поатјерског.²⁰ Следећа, веома карактеристична, одлука II Сирмијске формуле, коју Теодорит назива аномејском „технологијом“,²¹ јесте чисти субординационизам: „*Nulla ambiguitas est, majorem esse Patrem: Nulli potest dubium esse, Patrem honore, dignitate, claritate, majestate et ipso nomine Patris majorem esse Fillio, i. majorem Patrem, Fillium subjectum cum omnibus his, quae ipse Pater subjectum... Paracletus autem Spiritus per Fillium est qui missus venit juxta promissum ut apostolos et omnes credentes instrueret, doceret sanctificeret*“²² - „Нема, дакле сумње, да је О̀тац већи, не само по час̀ти, достојанс̀тву, слави, величини, него је и само име Оца веће од Сина... У̀шеши́тељ Дух је од Сина и од њега происходи, и он је, и́акође, с̀творење...“ Ова иста II Сирмијска формула из 357. године усвојена је од стране аномејаца и на Истоку, и то на једном мањем сабору у Антиохији 358. године. У Антиохији су, на поменутом сабору, водећи били Евдоксије, Акакије Кесаријски и Ураније Тирски. И они су одбацили изразе „омоу̀сис“ и „омиу̀сиос“, пошто их, по њима нема у Светом писму. Чак су са сабора у Антиохији упутили и једно писмо у Сирмијум творцима III Сирмијске формуле вере, Урсакију, Валенту и Герминују.²³ Дакле, из ових примера се види да крајњи аријанизам има своје носиоце, истина за кратко време, управо у Илирику, на нашим просторима. Његови главни носиоци су епископи Мурсе, Сингидоноса и Сирмијума, са којима одржавају везе источни епископи-аномејци.

Међутим, реакција на крајње аномејство у Цркви била је веома брза, и то на самом Истоку. Већ исте 358. године, о Васкрсу, одржан је сабор у Анкири под председништвом Василија, који је био епископ у том граду. Сабор је сазвао Георгије Леодикијски.²⁴ На сабору се окупио релативно мали број епископа,

¹⁹ Иларије, *О саборима*, у: PL 10, 487; Филосторгије, *Црквена Историја*, X, у: PG 65, 585.

²⁰ Иларије, Исто.

²¹ Теодорит, *Црквена историја*, у: PG 83, 420: „Οὗτος τὴν θεολογίαν τεχνολογίαν ἀπέφηνε, ...“

²² Код Иларија на латинском језику, у: PL 10, 488-489.

²³ Созомен, *Црквена историја*, IV, 12.

²⁴ Синаодна посланица са Анкирског сабора код Созомена, *Црквена историја*, IV, 13.

али они су одмах одбацили и осудили Евдоксијев сабор у Антиохији, његову формулу вере, а прихватили су учење о Сину Божијем изражено речима, „сличан је Син Оцу по суштини” (ὁμοιον κατ’ οὐσίαν τῷ Πατρὶ τὸν Ὑιόν). Такође се у том исповедању каже да је Бог Отац принцип суштине Бога Сина сличне њему αἴτιον ὁμοιοῦς αὐτοῦ οὐσίας, али је с друге стране однос Оца и Сина различит од односа који постоји између Творца и творевине. На жалост, и у овој формули остаје ипак важећи антиникејски став, јер она забрањује израз „ομοῦσιος”.

Одлуке овог сабора у Анкири 358. године донели су епископи лично цару Констанцију у Сирмијум, и то следећи епископи: *Василије, Евстахије Севастийски и Елевсије Кизички*. То је, у ствари та група епископа, водећих омиусијанаца, која је у вери по тенденцији била православна, мада још увек није прихватила никејску формулу вере, односно њене богословске изразе. Цар је прихватио овај сабор и његову одлуку, али је, ипак, у Сирмијуму исте, 358. године одмах одржан сабор који је донео такозвану III Сирмијску формулу вере. Ова нова формула вере није, у ствари, ништа друго него прихватање одлука Анкирског сабора, недавно одржаног на Истоку 358. године, са неким малим допунама. Сабору у Сирмијуму, где скоро непрекидно борани цар Констанције и којег редовно обавештавају о свим саборима, присуствују сви учесници Анкирског сабора и сви епископи из Сирмијума и његове непосредне околине, дакле и Осија Кордовски. Не улазећи у детаљну догматску анализу ове III Сирмијске формуле, треба само истаћи да је централно место у њој учење да је Бог Син „сличан по свему Оцу, како учи *Светио писмо*” (ὁμοιον δὲ λέγομεν τὸν Ὑιόν τῷ Πατρὶ κατὰ πάντα, ὡς αἱ ἄγαι γραφαὶ λέγουσι τε καὶ διδάσκουσιν).²⁵

Сабору у Сирмијуму 358. године присуствовао је и папа Либерије, који је, као што је раније већ речено, био протеран у Тракији на две године. По речима Светог Атанасија, папа Либерије „није до краја њоднео невоље изгнанства”,²⁶ што може да значи да је папапустио у вери. Потписао је III Сирмијску формулу вере и учествовао је у раду сабора. Није, према томе, остао доследан никејској вери, јер се у саборској одлуци, осим цитираног, још каже: „Ако се неко не слаже да је Син, по суштини и по свему, сличан Оцу, нека буде искључен из Цркве”. Судећи по Либеријевом паду по питању вере, јасно је да је он одступио од православља. Још док је био у изгнанству, прекинуо је општење са Светим Атанасијем и чак га је осудио. Писао је писма полуаријанцима Урсакију, Валенту и Герминују Сирмијском, и неким источним епископима. Папа за кључни никејски појам „ομοῦσις” каже да је „био само *иштин* за прикривање јереси Савелијеве и Фојинове”.²⁷

Сирмијски сабор и његова III формула представљају веома озбиљан расцеп међу самим антиникејцима и поделу на крајње аномејце, омије и омиусијанце. Омиусијанци су, у ствари, за нас били најважнији, јер су, у суштини, били православни, мада још увек антиникејци. Сам цар Констанције се потрудио да ово стање у Цркви буде превазиђено. Одлучио је да у Нико медију сазове сабор свих епископа Истока и Запада. Међутим, овакав царев план био је ометен, не само земљотресом који је задесио Нико медију, него и страхом

²⁵ Mansi 3, 265-266.

²⁶ Свети Атанасије Велики, *Историја аријанаца монасима*, у: PG 25, 741.

²⁷ Hefele, *Histoire des Conciles*, 928.

омијаца да се не сједине источни православци (омиусијанци) и западни никејци. Цар је тог тренутка боравио у Сирмијуму у Доњој Панонији, окружан најутицајнијим епископима, као што су били Марко Аретуски, Георгије Алесандријски, Василије Анкирски, Валент, Урсакије и месни епископ Германије. Наведени епископи су у том моменту извршили пресудан утицај на цара, тражећи да се одрже, уместо једног свеопштег, два сабора, један на Истоку, у Селевкији, а други на Западу, у Армину у Италији. Они су просто унапред режирали рад ових двају будућих сабора. Наиме, припремили су један већ готов текст исповедања вере, који је, по њима, требало да буде уведен. То је, у науци позната, такозвана „датирана вера”, дело епископа Марка Аретуског, формулисана пред Духове, 22. маја 359. године у Сирмијуму. То је позната IV Сирмијска формула, која је, затим, усвојена на сабору у Армину исте године.

„Датирана вера” доноси исповедање које гласи да је Син „сличан Оцу њо Писму” (ὁμοιος πατρί κατὰ τὰς ὑφάρξεις) и „сличан њо свему” (ὁμοιος κατὰ πάντα). Познато је да је, нешто касније, Василије Анкирски, потписујући IV Сирмијску формулу и плашећи се да Валент не избаци синтагму „κατὰ πάντα”, у овом свом потпису, и то на примерку који је послан у Армин, додао речи „сличан Оцу њо вољи, сходно Свешћом писму”, (ὁμοιος κατὰ βούλησιν... κατὰ τὰς ὑφάρξεις). И овде је опет избегнута реч „уси”, јер је рђаво разумевана, односно више је саблажњавала и асоцирала на већ осуђене јереси, а, осим тога, та реч не постоји у Светом писму.²⁸

Армински сабор западних епископа одржан је крајем маја 359. године. Сабору је присуствовало око 400 епископа са запада, а председавао је Реститут Картагински. Омијци су, по речима Светог Атанасија Великог, овде били у мањини, а међу њима су били водећи нама добро познати: Урсакије, Валент, Германије, Авксентије, Епиктет и Гај Илирски. Рад Сабор одвијао се под притиском и царевом принудом. Цар је сабору упутио писмо у којем налаже да буду збачени сви оптужени епископи, а затим и да оба сабора, и у Армину и Селевкији, пошаљу по једну делегацију од десет чланова, која ће га обавестити о саборским одлукама. Експоненти цареве верске политике, омијци, Валент, Урсакије, Германије и Гај, једноставно су сабору у Армину поднели у Сирмијуму већ припремљену формулу вере, која је, њиховим вештим настојањем и уз помоћ префекта Тавра, убрзо наметнута Сабору.²⁹ По овој „датираној вери”, одбачени су изрази као што су „омоусиос” и „омиусиос”, страни Светом писму, а и као појмови који уједно представљају и главни предмет свих спорова и тешкоћа који већ деценијама оптерећују Цркву. Усвојено је само за Сина - „сличан њо свему” (ὁμοιος κατὰ πάντα).³⁰ По Светом Атанасију Великом, православни су на сабору у Армину тели најпре да осуде аријанце. Наиме, нису тхели да исправљају о истинитој вери, јер је она, по њима, већ формулисана у Nikeји и зато нема потребе за неким новим симолом. За њих је у том тренутку било много важније да збаце јеретике у Цркви и то су учинили. Тако су у Армину осуђени: Урсакије, Валент, Германије, Гај, Авксентије и Демофил.³¹ Међутим, ова одлука није реализована.

²⁸ Свети Атанасије Велики, *О саборима*, у: PG 26, 692.

²⁹ Сократ, *Црквена историја*, II, 37.

³⁰ Теодорит Кирски, *Црквена историја*, II, 15, у: PG 82, 1041.

³¹ Сократ, *Црквена историја*, II, 37; Свети Атанасије Велики, *О саборима*, у: PG 26, 700.

Група антиникејаца из Аримина успела је да поцепа сабор на два дела. Свака страна, и православни и антиникејци - послали су цару на Исток своју делегацију. И овога пута до цара су први стигли антиникејци на челу са Валентом и Урсакијем. Историчар Сократ каже да цар није одмах примио делегације и да је рекао „*морамо да се бијемо са варварима, а докле њо шраје не можемо се бавићии њословима који се пишчу Божијег закона*“.³² Примио их је касније у месту Нике у Тракији. Овде је, од стране цара, прихваћена такозвана „*Никска формула*“, по садржини слична IV Сирмијској,³³ осим што су у њој изостављене речи „*њо свему*“ (κατὰ πάντα) и што је била без датума. Бог Син је, по „*Никијској формули*“, Бог од Бога, сличан ономе који га је родио, Оцу, а према Светом писму (ὁμοιον τῶν γεγενηκότι αὐτόν Πατρί κατὰ τῶς γραφάς, ὁμοιον δὲ λέγομεν τῷ Πατρί τὸν Ὑιὸν καθὼς καὶ θεῖαι γραφαὶ λέγουσι καὶ διδάσκουσι...). Овако срочена, иначе по обиму врло кратка формула, послана је назад у Аримин по Урсакију и Валенту, као по цару поверљивим и блиским епископима. Већина епископа у Аримину била је сада приморана да потпише ову формулу вере. Само око двадесет епископа одбило је да то учини.

Нешто касније, у јесен 359. године, заседао је сабор на Истоку, у граду Селевкији. Овом сабору присуствује нешто мањи број епископа, око 150 или 160.³⁴ И источни епископи у Селевкији донели су формулу вере сличну „*никској формули*“. Они се у принципу нису сложили. Њихова делегације се обрела у Цариграду скоро истовремено када и делегација из Аримина. Обе делегације су се састале у ноћи између 31. децембра 359. и 1. јануара 360. године. Целу ноћ су вођене расправе и, под притиском цара и већине омијаца, скуп је завршен потписивањем заједничке формуле вере, у којој је, уместо израза „*омиусиос*“, употребљен разводљиви и неодређени појам „*њмоиос*“. Ово је учињено на лично инсистирање самог цара Констанција, који је, ипак, настојао да буде постигнута било каква сагласност међу подељеним епископима из антиникејске коалиције, која је, очигледно, била шаролика. Зато је ова одлуке од 1. јануара 360. године била компромисна. Она никога није потпуно задовољавала. Управо од овог сабора почиње распад некада чврсте антиникејске коалиције на Истоку. Седамдесетих година, већ и физички, постепено изумиру главни антиникејци. Многи од омијаца, односно омиусијанаца, све више нагињу православљу. Нарочито је то изражено после Атанасијевог Александријског сабора 362. године. Томе је много допринела и смрт цара Констанција II (крајем 361. године), који је отворено помагао антиникејце. Сада су епископи, некада моћни и утицајни, постали безначајни у даљим црквеним збивањима.

Пример Сирмијског епископа Герминија показује како никејци постепено долазе до изражаја. Наиме, познато је да је Герминије дошао за епископа у царској престоници Сирмијуму после Фотина 351. године. Герминије је био један од главних актера у борби која је вођена против Светог Атанасија Великог и никејске вере. Међутим, његово касније понашање већ увелико говори о сасвим другој клими која је настала у Цркви. Држао је водећу

³² Сократ, *Црквена историја*, II, 37.

³³ Свети Атанасије Велики, *О саборима*, у: PG 26, 745; Mansi 3, 309-312.

³⁴ Сократ, *Црквена историја*, II, 37.

³⁵ Иларије, *Фрагменти*, 13 (PI 10, 717).

епархију у Илирику и, као дворски епископ, утицао је много током скоро целе једне деценије на збивања у хришћанској Цркви. Германијев заокрет ка православљу и самом никејству био је радикалан. Код Иларија је сачувано једно његово писмо из 364. или 365. године, у којем се он врло јасно оградајује од Ариминске формуле вере и говорио о Сину Божијем који је „по свему сличан Оцу” (*similis Patri per omnia*).³⁵ Сличан је и његов став у писму које је 366. године упутио епископима Илирика: Валенту, Урсакију, Гају, Авксентију и другима, у којем их оптужује што се још држе Ариминске формуле. Ова Ариминска формула, видели смо, прихваћена је под притиском и била је крајње компромисна. Сада се она одбацује од стране илирских епископа. У Армину осуђени епископи, Урсакије, Валент, Германије, Гај и други, задржали су своје катедре до краја живота, захваљујући, између осталог, толерантном ставу који је према њима имао сâм цар Валентинијан.

За ово наше истраживање од велике је важности Германијев заокрет ка никејству и православљу, ако се зна да се он, иако родом из Кизика, брзо уклопио, као престонички епископ, у такозвани „илирски трио”, заједно са Урсакијем и Валентом. Германије је, као царев повереник, узео активно учешће у редакцији анемејске формуле вере 357. године у Сирмијуму. Затим, године 358, Евдоксије Антиохијски му се нарочито захваљује што је многе привео вери, мислећи на омијце. Скоро у исто време, 358. године, Германију се обраћа и Василије Анкирски и образлаже му омијско, односно омиуисијско учење. Он је потписао III Сирмијску формулу, уперену против анемејаца, 357. године. Један је од главних учесника у формулисању „Датиране вере” у Сирмијуму 22. маја 359. године. На сабору у Армину био је, од стране православних никејаца, осуђен заједно са осталим антиникејцима. 10. октобра 359. године потписао је „никсу формулу”.³⁶ По вери је био изразити омијац, односно омиуисијанац. Као такав, у царској престоници у Сирмијуму, за живота цара Констанција II, није имао противника. Међутим, за време владавине цара Јулијана Апостате (361-363), који је издао едикт о слободи свих прогнаних због вере, Фотин се вратио и збацио Германија за нередне три године. Интерни сукоби Германија, као омијца, и Фотина, као јеретика савелијанца и његових присталица, били су веома присутни у Сирмијуму и Илирику уопште. На овде већ поменутом суђењу, обављеном у јануару 366. године пред епископом Германијем, појавила су се три човека, обични верници који нису хтели да признају „датирану врзу” из Аримина коју је Германије, видели смо, не само потписао, него је, као месни епископ, био и учесник у њеном редиговању. Интересантно је да на суђењу Германије није осудио поменути тројицу него их је ослободио. Овакав његов обазрив потез свакако је био условљен општом климом постепеног тријумфа православља и никејске вере, због које су ова тројица „осуђеника” одговарала пред својим епископом.

У Илирику антиникејци се бране, упркос очигледном слабљењу. То показује и један сабор одржан у Сингидоносу (Београду) 366. године. На београдском сабору било је присутно око осам епископа из непосредне близине Београда. Сабор је потврдио компромисну Ариминску формулу о сличности Сина Оцу по Светом писму.³⁷ Учесници београдског сабора из 366.

³⁶ M. Meslin, *Les Ariens*, 68.

³⁷ Иларије, *Фрагменти*, 14 (PL 10, 718).

године упутили су Германију Сирмијском, који није дошао на сабор, једно писмо. Позната су нам само имена следећих епископа који су присуствовали сабору у Београду: Руфијан, Паладије, Северин, Никос, Хелиодор, Мицијан и Стеркорје.³⁸ Где су се налазила њихова епископска седишта - нас наравно интересује, али се то на жалост, не зна тачно. Вероватно су били са подручја око Мурсе (Осијека), Синџидоноса (Београда) и Сирмија (Сремска Митровица), односно из провинција: - Мисије, Доње Паноније и Приобалне Дакије.³⁹

Германијево постепено еволуирање ка никејској вери врло је уочљиво, што је за то време, у Илирику, био врло храбар потез. Његови, по вери, бивши истомишљеници, сада му се обраћају писмом и траже од њега да се одрекне богословског израза „*similis per omnia*” (сличан њо свему), и да прихвати Ариминско исповедање, „*које су*”, како они кажу, „*прихватили сви источној епископији*”, а које гласи: „*Similem dicimus Filium Patri secundum scripturas, non secundum substantiam, aut per omnia*”.⁴⁰ Ово је чисто омијска формула вере, и то левог крила омијаца. Германије им одговара једним писмом, у којем образлаже своје исповедање вере и каже: „*Similem esse per omnia Filium Patri excepta innativitate*” (Син је сличан Оцу њо свему, изузев њо нерођености).⁴¹ Ово је чиста омиусијанска формула. Даље им Германије у опширнијем писму објашњава да се ово учење темељи на Предању и Светом писму, наводећи више цитата, нарочито из Новог завета, и то из Јовановог јеванђеља, и опет понавља „*Господ наш Христос Божји Син, у свему је сличан Оцу, изузев што је нерођен*” („*Christum dei Filium Dominum nostrum per omnia Patri similem, excepta innativitatem*”).⁴²

Разумљиво је само по себи да се поставља питање одакле овакав заокрет код Германија Сирмијског у односу на „датирану веру”, на протокол из Нике и Формулу вере, која је прихваћена 1. јануара 360. године, на инсистирање самог цара Констанција? Можда разлог таквог понашања треба тражити у утицају који је Василије Анкирски извршио на Германија, пошто је он тада (од 360. године) био протеран са Истока у Илирик. Званично се може узети да се од 366. године такозвани „илирски џрио” антинекејаца заувек распао. Први се отцепио Германије. Друга двојица, Валент и Урсакије, остаће антинекејци до краја живота. Аријанство се нагло осипа и на Истоку и у Илирику, изузев неколицине епископа, који ће бити осуђени не само на II Васељенском сабору у Цариграду, него и на сабору у Аквилеји одржаном у јесен 381. године. Аријанство је, истина, коначно дотучено на цариградском сабору 381. године, али су, већ пре тог сабора, кападокијски Свети Оци својим радом и борбом допринели коначном паду ове јереси. Одрас те успешне борбе и пораза аријанства осећа се свакако и у Илирику.

На Истоку, већ шездесетих година, на епископске катедре уместо аријанаца све више долазе православни епископи. Пример светог Мелетија Антиохијског и епископа око њега 361, а нарочито 363. године, то лепо показује. Сличне ствари се догађају и у Илирику, а и шире на Западу. Тако је,

³⁸ Иларије, *Фрагменти*, 15 (PL 10, 719).

³⁹ M. Meslin, *Les Ariens*, 62.

⁴⁰ Иларије, *Фрагменти*, 14 (PL 10, 718).

⁴¹ Исто.

⁴² Иларије, *Фрагменти*, 15 (PL 10, 719).

у Сирмијуму, последњи епископ антиникејац био, већ више пута помињани, Германије. Умро је 374. или 375. године.⁴³ Пример смене на упражњеној катедри Сирмијске епископије показује да је за православне уопште, а посебно за никејце, настало ново време. У Сирмиј долази за епископа Анемије, никејац и православлац. Нешто раније је на упражњену катедру у Милану дошао епископ Амвросије, уместо аријанца Авксентија. Авксентије је пуних деветнаест година (355-374) био епископ у Милану. У тренутку његове смрти, 374. године, никејци су у Милану били у мањини. Избор новог епископа био је врло деликатан. Амвросије је тада био управник провинције у северној Италији, али је једногласно, као катихумен, изабран за епископа у Милану. Амвросијевом утицају се, између осталог, приписује и избор Анемија, православног епископа за Сирмијум; сматра се, исто тако, да је Амвросије извесно време, пре избора за епископа, боравио у Сирмијуму⁴⁴ и да је добро познавао тамошње прилике. Избор Анемија за Сирмијум није био по вољи удовој царици Јулији, која је последње године живота провела у овом граду и која је била отворени присталица ангиникејаца.

О брзом враћању православног никејског учења у све области Илирика сведочи и познато писмо Светог Атанасија Великог цару Јовијану 363. године, у којем он помиње и Никејски символ вере. Атанасије још каже да цркве у Далмацији, Мисији (Србија), Македонији и целој Грчкој, исповедају никејску веру.⁴⁵ Наравно, појединачних отпора је још увек било. У Београду је, рецимо, Урсакије до краја живота остао антиникејац. Њега је, после смрти, на Београдској епископској катедри наследио Секундијан, такође аријанац. Секундијан је пре тога поменут као презвитер у Београду, у једном писму, које су из овог града, после сабора 366. године, епископи упутили у Сирмијум Германију, и где се каже, „... *per Secundianum presbyterum*“.⁴⁶ За Секундинијана се такође зна да је од малих ногу био у служби у храму, најпре као чтец, а да је затим прошао све степене и најзад постао епископ. Рођен је око 330. године. Осуђен је, као што ће се касније видети, на сабору западних епископа у Аквилеји 381. године, као аријанац.

Непосредно пред одржавање II Васељенског сабора 381. године у Цариграду, антиникејство је у целој Цркви добило сасвим нови обрт, мада је вођена дуга, тешка и врло сложена борба са аријанством. На Западу је одржано неколико сабора који су потврдили никејску веру. Омиусијанци, о којима смо напред говорили, све више су се приближавали православнима. О томе има података код Светог Атанасија Великог, а нарочито код Светог Василија Великог.⁴⁷ У једном писму епископима Италије и Галије из 372. године Василије говори о опасности од Аријеве јереси за целу Цркву: „*Јер скоро од зраница Илирика до Тиваиде (Εβζύιαίη)*“, посејано семе Аријеве јереси било је ухватило дубоке корене. Да би се, продужава даље Василије, спасло макар оно што је остало, треба одржати сабор са што више епископа (ὡστε πλήρωμα εἶναι συνόδου τοῦς ἐλθιδιούοντας).⁴⁸ Они би (оци) на том сабору обновили

⁴³ J. Zeiller, *Les origines*, 309.

⁴⁴ R. Gruzon, *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilée* (S C 267), Paris, 1980, 107; Meslin, *Les Ariens*, 71.

⁴⁵ Свети Атанасије Велики, *Писмо цару Јовијану*, у: PG 26, 1029.

⁴⁶ Иларије, *Фрагменти*, 14 (PL 10, 718).

⁴⁷ Saint Basil, *Lettres I*, ed. Y. Courtonne, Paris, 1957, Писмо бр. 92 упућено епископима Италије и Галије, по ђакону Савину из Милана, стр. 198.

⁴⁸ Исто, стр. 202.

исповедање вере формулисано у Nikeји од отаца. Сабор који се овде најављује одржан је 378. године, највероватније у Сирмијуму.⁴⁹ На Сабору је осуђено шест илирских епископа због исповедања омијства. Епископи су поменути само по именима, без ознаке епископских катедри на којима су били епископи. Њихова имена су: *Полихроније, Талемах, Фаусиј, Асклејије, Аманџије и Клеодийрос*. Наведени епископи су осуђени као омијци и донета је такозвана VII Сирмијска формула вере, која потврђује да је богословски израз „*Омоусиос*“ потпуно правилан и да догматски означава јединство суштине Бога Оца и Сина и Светога Духа, а које се темељи на основама богословске терминологије кападокијских Светих Отаца.⁵⁰

Други Васељенски сабор хришћанске Цркве у Цариграду, на којем се овде нећемо много задржавати, био је већ догматски припремљен од стране Кападокијаца, светог Мелетија Антиохијског и других, и решио је не само питања аријанства, него и питање јереси духоборства, затим Аполинаријеве јереси, јереси Маркела Анкирског. На овом сабору допуњен је и коначно заокружен Символ целе Цркве, а решена су, кроз каноне, и многобројна дисциплинска питања у Цркви.⁵¹ Сабор је, с друге стране, јасно показао западним епископима, посебно папи Дамасу и Петру Александријском, да свети Мелетије у Антиохији, истина, пре тога дуже у прогонству, није јеретик и да на Истоку уопште има доста здравих православних снага.

За ово наше разматрање сматрамо, међутим, да је, бар што се тиче коначне победе православља и на самом Западу, важан сабор у Аквилеји, одржан у јесен 381. године. На цариградском сабору 381. године, који је сазвао цар Теодосије, били су присутни углавном епископи са Истока. Истовремено, западни цар Грацијан, такође православан, настоји да се, после заседања Другог Васељенског сабора, одржи и на Западу један саобр, који ни у којем случају не би био никакво парирање сабору у Цариграду, него би свакако знатно допринео коначном поразу аријанства, још заосталог на Западу. Сирмијски сабор, који смо поменули, 378. године није докрајчио аријанство. Сабору у Сирмију је свакако присуствовао и Амвросије Милански, иначе лични пријатељ цара Грацијана, с којим се том приликом и сусрео у Сирмијуму. За цара Грацијана је било важно да се у његовом делу царства, а посебно у Илирику, православље учврсти. За то је у том моменту постојао још један важан разлог, а то је присуство Гота на просторима Илирика и шире, пошто многи Готи још увек нису били крштени. За цара Грацијана било је од великог значаја да ли ће Готи примити православље.

Одлуке Сирмијског сабора из 378. године, нису нам познате. Једино се само понешто назире из фрагмената Паладијеве Апологије против Амвросија. Паладије, епископ из Ратиарије, као аријанац, у поменутих фрагментима каже да су никејци 378. године у Сирмијуму исповедили „тритеизам“, јер верују у три бога који су свемогући, вечни и једнаки.⁵² Ово, опет, значи да су учесници поменутог сабора у Сирмијуму били под директним утицајем Кападокијаца.⁵³

⁴⁹ M. Meslin, *Les Ariens*, 86-87, одбацује могућност да је то било у Сирмијуму. J. Zeiller, *Les origines 315*, супротног је мишљења.

⁵⁰ А. Јевтић, *Други васељенски сабор*, Теолошки погледи, 1-3, 1981, 81-95.

⁵¹ А. Јевтић, *Исто*.

⁵² R. Gryson, *Ibid*, 119.

⁵³ А. Јевтић, *Патрологија*, 2, 111.

Видели смо да се међу осуђеним епископима у Сирмијуму не домињу Паладије и Секундијан, јер су, како се мисли, били одсутни са сабора.⁵⁴

Сазив сабора у Аквилеју управо су тражили аријанци, Паладије и Секундијан. Зна се да је Паладије остао антиникејац до краја живота. На епископској катедри наследио је Силвестра. Као епископ провео је на катедри 35 година, а пре тога је био презвитер 11 година. На Сардичком сабору 343. године осуђен је због своје везе са Осијом Кордовским. Одржавао је односе и са Фотином Сирмијским, а сматра се да су га фотиновци чак и довели за епископа у главни град Дакије Приобалне, Ратиарију, данас Арчер у Бугарској у Подунављу. Иначе, видеће се да се о Паладију нешто више зна тек после 366. године, и то из преписке вођене између његових присталица и присталица Герминија Сирмијског, који су, као што смо видели, нагињали никејству.

Сабор у Аквилеји сазван је уз подршку цара Грацијана. Наиме, због инвазије Гота на Балканско полуострво, цареви савладари, Теодосије и Грацијан, често су боравили у Илирику. Сурели су се у Сирмијуму 380. године и вероватно је тада ту и пала одлука да се одржи сабор у Аквилеји. Аквилеја, код данашњег Трста у северној Италији, имала је врло повољан положај. Налазила се на средокраћу путева из Галије, Северне Италије и Илирика, и одабрана је, као што је својевремено, видели смо, за сабор била одабрана Сардика (343. године), на граници Истока и Запада. Дакле, одлука о сабору у Аквилеји, који нас овде занима, донета је у Сирмијуму. Сабор нас интересује у првом реду због тога што је на њему решавана судбина неколиких црквених личности са нашег подручја, односно из Илирика. Разлог за сазив сабора био је смиривање црквених прилика у поменутиим областима.

Сабор је почео са радом 3. септембра 381. године у присуству 32 епископа, под председништвом месног епископа Валеријана Аквилејског.⁵⁵ Били су присутни епископи из северне Италије, Галије и Африке и петорица епископа из Илирика, и то: *Анемије, Максим, Констјантин, Аманџије и Феликс*. Нису, међутим, били присутни епископи из централне Италије и Шпаније, јер им папа Дамас (368-384) то није дозволио. На сабору су водећу улогу имали следећи епископи: *Анемије из Сирмијума, Јевсевије из Болоње, Прокул из Марсеја (јужна Француска), Доминије из Гренобла (западна Француска), Аманџије из Нице, Јусџ из Лиона, Секундијан из Београда, Паладије из Рајшарије и други*. Из Илирика се још помињу: *Феликс из Јадер-а (данас Задар), Максим из Емоне (Љубљана), Констјантин из Сисције (Сисак), Аманџије из Јовије (још неујврђено место у околини Загреба), а затим епископ Јануарије, чија је катедра ипак ипак нејасна*.

Ток рада сабора био је следећи: главну реч водио је Амвросије Милански. Првог дана рада сабора били су осуђени као јеретици аријански епископи Паладије и Секундијан. На осуду је одмах реаговао Паладије. Он је сматрао да је сабор непотпун због одсуства епископа са Истока, које је он очекивао или му је то било обећано. Даље, Паладије је сматрао да се лично налази у положају осуђеника од самог почетка рада сабора. Пошто је водио главну реч, Амвросије је отворено затражио од Паладија да јавно осуди Арија и његове

⁵⁴ M. Meslin, *Les Ariens*, 86-87; R. Gryson, *Scolies*, 120.

⁵⁵ Не наводе сви истраживачи исти број учесника сабора. Тако Хефеле сматра да их је било 32, Целер само каже да их је било веома мало, а Меслин наводи цифру од 35, од којих су тројица били из Илирика. Р. Гризон наводи 25, а четворица су из Илирика.

следбенике. На ово је Паладије јасно узвратио. „Ја никада нисам видео Арија и не знам ко је он” („*Arium nec vidi nec scio qui est*”).⁵⁶ Међу оним епископима који су осудили како Арија, тако и Паладија и Секундијана, био је Сирмијски епископ Анемије, који је, између осталог, на сабору рекао: „Ја не само на епископа који не признаје Сина Божијег за бесмртног и савечног Оцу, јо јесћ и вечног, изричем анаџему, нег чак и на оне који исћо не признају” („*Ego... episcopum eum qui non confitetur Filium Dei aeternum et coaeternum Patri, quod est sempiternum, anathema dico, sed etiam his qui idem non confitentur*”).⁵⁷ Паладије је, исто тако, осуђен и због исповедања субординације. Одбио је, такође, да на сабору одговори на директно питање да ли је Арије био у праву када је учио да је Син био „савршено створење”. По истом основу је у Аквилеји изречена осуда Секундијану, Београдском епископу, и његовом свештенику Аталију. Међу осуђенима био је и Салонски епископ Леонтије.⁵⁸

Документи сабора у Аквилеји 381. године дају нам још нека обавештења из историје ране Цркве у Илирику. Наиме, реч је о Готима, германском племени, о њиховом епископу Улфили, као и о самом проблему аријанизма код Гота.

Готи су германско племе пореклом из Скандинавије, које је, средином III века после Христовог рођења, сеобом на југ Европе и у Малу Азију, ступило у прве додире са Хришћанством. Највише су крштавани у области доњег Дунава и Црног мора. Њихов епископ Теофило присуствује I Васељенском сабору у Никеји, 325. године.⁵⁹ Пошто су ратовали са Римљанима, код њих се често помињу заробљени хришћани. Средином IV века Готи су доживели интерно гоњење хришћана од стране сународника који нису хтели да буду у савезу са Римљанима. Из тог периода потиче неколико готских мученика за веру, као што су свети Никита, свети Сава и други.

Епископ Улфила наследио је епископа Теофила и први је превео Свето писмо на готски језик. Улфила је рођен око 311. године, крштен је као дете и био је чтец. Историчар Филосторгије⁶⁰ каже да је Улфила учествовао у једном посланству на двору у Цариграду и да је том приликом био рукоположен за епископа од стране епископа Јевсевија Никомидијског. То се, вероватно, одиграло око 341. године. Био је епископ 41 годину. Умро је 383. године. Када је средином IV века дошло до рата између Римљана и Гота, Улфила је пребегло преко Дунава и цар је дозволио да се Готи трајно населе јужно од те реке, у подножју планине Емус-а (данас Балкан). Одавде су их Хуни потиснули 376-378. године. Цар Валент (346-378) гине у сукобу са Хунима и Готима 378. године. Управо у то време пада и крштење неких Гота новопридошћих на Балкан.

У документима Аквилејског сабора епископ Улфила је поменут као аријанац, мада он то у самом почетку није био. Аријанство је њему, као и осталим Готима који су се обрели на овим просторима, било просто наметнуто силом прилика, и то после 370. године. Наиме, Улфила је, како тврди

⁵⁶ R. Gryson, *Scolies*, 226.

⁵⁷ R. Gryson, *Scolies*, 228.

⁵⁸ О раду сабора видети: *Mansi*, 3, 615

⁵⁹ О Готима, њиховом крштењу и првим епископима видети: G. Bardy u, *Dictionnaire de Theologie Catholique XV* (pt. 2), 1950, 2048-2057; E.A. Thompson, *The Visigoth in the time of Ulfilas*, Oxford, 1966.

⁶⁰ Филосторгије, *Црквена исћорија*, 17, код: I.E. Αναστασιού, *Ανθολογία, πτρωων*, 548.

историчар Созомен, затражио азил код Римљана.⁶¹ Тада су му први изашли у сусрет аријанци, који су му обећали царску помоћ, под условом да Готи прихвате њихово учење. Чак је Милански епископ Авксентије био Улфилин ученик.⁶² Сачувано је и једно Улфилино исповедање вере.⁶³

Сем овога, о Готима има податак и код светог Јована Златоустог. Златоусти је, чак, у готском храму у Цариграду одржао једну беседу (VIII беседа), која је одмах превеђена на њихов језик, пошто многи Готи који су били на војној служби у Царству нису знали грчки језик.⁶⁴ Јован Златоусти је и осим тога доста радио на крштењу Гота.⁶⁵ Исти светитељ, у свом Писму 14, каже да је Готима рукополагао свештенике из њихове средине. Тако им је рукоположио и једног епископа по имену Унила.⁶⁶

* * *

За нешто више од четрдесет година, од Сардичког (343) до Аквилејског (381) сабора, сви важнији догађаји из историје Цркве на неки начин су били везани за подручје Илирика. Одмах после Сардичког, односно Атанасијевог сабора у Александрији 346. године, осећа се велика осцилација антиникејаца ка православљу, мада је она била врло кратка и само привремена. За Сирмијум, тадашњу царску резиденцију и прву катедру у Илирику (*caput Illyrici* - *глава Илирика*), значајно је да је скоро једну деценију, за све време самосталне владавине цара Констанција II (353-361), био стављен у сâм центар богословских спорова, пре свега захваљујући царевом личном ангажовању на страни антиникејаца. Истина је да нису сви богословски спорови тога времена потекли из Илирика, односно Сирмијума, али су на саборима у Сирмијуму 351, 357, 358. и 359, у Сингидоносу 366. и Опет Сирмијуму 378. године, формулисани и уобличавани са тенденцијом да постану општеважећи за целу Цркву. На тим саборима су доношене углавном антиникејске формуле вере, које су, мање или више, одступиле од никејског Символа вере. Сама, пак, сирмијска катедра је, за релативно кратко време, имала за епископе најпре Фотина, који је био јеретик, затим Германија, доста умереног антиникејца, а већ 374. године правосланог епископа Анемија. Нема, истина, података о свим епископима и епископијама у Илирику, али се на основу стања у Сирмијуму може уопштено сагледати стање у тим црквама. Епископи из Илирика, као што су Урсакије, Валент, Германије и многи други, присутни су на свим саборима који су у то време одржани у Цркви. Кроз Сирмијум и његове саборе прошла су најпознатија имена црквеног живота педесетих година IV века: *Василије Анкирски*, *Осија Кордовски*, *Иаја Либерције* и други. Сирмијски сабори осудили су једног јеретика (351. године Фотина) и доносили су, како смо видели, омијске, аномејске и омиусијске формуле вере.

⁶¹ Созомен, *Црквена историја*, VI, 37; Сократ, *Црквена историја*, IV, 33.

⁶² R. Gryson, *Scolies*, 244-248.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Свети Јован Златоусти, VIII беседа, у: PG 63, 499-510.

⁶⁵ Д. Јакшић, *Живот и учење Св. Јована Златоустиа*, Сремски Карловци, 1934, 18-19; А. Јевтић, *Патрологија*, 2, 216.

⁶⁶ Свети Јован Златоусти, *Писмо*, 14, у: PG 52, 618.

Међутим, шездесетих година, аријанство у свим својим облицима почиње да слаби. Томе је одлучујуће допринео рад светог Мелетија Антиохијског и Кападокијских Светих Отаца, као и православна настројеност царева као што су били Теодосије и Грацијан. Наведене околности су допринеле да аријанство буде дотучено на II Васељенском сабору у Цариграду, на којем је коначно редигован до данас важећи Символ вере хришћанске Цркве. За Илирик и Запад значајно је и одржавање сабора у Аквилеји (у јесен 381. године), на којем су осуђени аријанци из Илирика, Секундијан Београдски и Паладије Арчерски. У то исто време у источном Илирику се дешава крштење једног дела Гота у доњем Подунављу и Мисији II. Ни ово време у Илирику није дало ни једног изразитог богослова сем готског епископа Улфиле (311-383).

CONCLUSION, II

La Macédoine est la province qui abonde le plus en diverses reminiscences datant de l'époque paléochrétienne, telles que ses anciennes cités Héraclées près de Bitolj, Stobi (le village Gradsko), Lychnidus (Ohrid), Bargala (Goren Kozjak), Zapara et Dovir. Héraclée Lyncestis avait déjà au IVe siècle une basilique qui au Ve siècle fut dotée d'un baptistère de forme circulaire. Les sols en mosaïque de la „grande basilique” d'Héraclée avec leurs symboles zoomorphes et végétaux, illustrent la foi chrétienne et la doctrine sur les mystères du baptême et de l'eucharistie ainsi que la foi en la vie éternelle et la victoire finale du bien sur le mal. Sur les débuts du Christianisme dans ce siècle épiscopal témoignent également de nombreuses inscriptions en langue grecque, datant du IVe et du Ve siècle, dont les inscriptions du soldat Spourkios et du lecteur Basile qui „attend avec le monde entier la paroussie”, la deuxième venue du Christ.

La capitale de Macédoine II, Stobi, a ses évêques déjà au IVe siècle. Quelque peu plus tard, elle accéda au rang de métropole. A Stobi fut conservée la résidence épiscopale ainsi que „la basilique de l'évêque Philippe” portant l'inscription de son mécène-bâtitseur. Les documents des conciles oecuméniques rendirent connus certains noms des évêques de Stobi tels que Voudios (325), Nikolas et Phokas, tandis que des inscriptions paléochrétiennes parlent de l'évêque Philippe, du prêtre Policharmos (IVe siècle), de la diaconesse Matrona et de l'archidiacre Théophilos (VIe siècle).

Dans la région du lac Ohrid, la ville Lychnidus eut comme missionnaire le saint Erasme (+ 303) dont témoigne une basilique qui lui était dédiée, doté d'une piscine en forme de croix, ainsi que des parterres en mosaïque représentant „les quatre fleuves du Paradis” symbolisant le saint mystère du Baptême.

Les influences chrétiennes pénétraient en Macédoine par Thessalonique et Constantinople ainsi que de l'Orient en général, dont témoignent l'architecture des églises et l'art des débuts du Christianisme. La forte organisation ecclésiastique de la province Macédoine avait accueilli également la migration des Slaves du sud, au VIe et VIIIe siècle. C'est sur ces territoires que les Slaves rencontrèrent pour la première fois le Christianisme et la civilisation byzantine en général.

La région de Prévalitana (Le Monténégro et l'Albanie du nord actuels) n'est pas riche en trouvailles archéologiques paléochrétiennes. L'on peut trouver quelques sites à Prevlaka près de Tivat. A Petrovac fut conservée une mosaïque représentant trois poissons réunis par une tête commune ainsi que des pains entrecroisés, qui date de la fin du IIIe siècle.

Docléia près de Podgorica est bien plus riche en restes archéologiques avec ses deux basiliques, sa nécropole et bien sûr, le précieux „verre de Podgorica” orné des figures typiques pour la période paléochrétienne.

Donc, toutes ces reminiscences paléochrétiennes provenant de la Serbie, de la Macédoine et du Monténégro ainsi que de toute la région des Balkans, comme également toutes celle que nous n'avons pas pu énumérer en raison de l'espace restreint et du cadre de notre sujet, témoignent que le Christianisme, déjà au IIIe et au IVe siècle, n'était pas seulement répandu sur ces territoires, mais qu'il y était devenu la civilisation dominante qui fleurissait et se développait en rayonnant son influence bénéfique vers les peuples des environs qui n'avaient pas encore été baptisés.

3 Dans l'histoire de l'Eglise chrétienne, le IVe siècle se passa sous le signe des luttes avec l'hérésie arienne. L'arianisme surgit en Orient, en Egypte et en Asie Mineure. Cependant, durant la cinquième, sixième et septième décennie du IVe siècle, les provinces occidentales de l'Empire Romain et tout particulièrement l'Illyricum dans les Balkans, entrèrent plus activement dans la lutte autour de cette hérésie. Les ariens et les demiariens les plus importants de l'époque étaient originaires d'Illyricum. Ce furent Ursacius et Secundianus de Singidunum, Valens de Mursa et Photinus et Germinius de Sirmium. Les trois évêques que l'on appelle „le trio illyrien”, Ursacius, Valens et Germinius, avaient le soutien direct de l'empereur Constance II (337-361) qui séjourna à Sirmium presque sans interruption durant la période de 353 à 361.

En pleine crise arienne, ce sont justement les territoires balkaniques qui démontrèrent que même si l'hérésie provenait de l'Orient, cela ne signifiait pas que tout l'Est y était attaché ni, d'ailleurs, que tout l'Occident était resté orthodoxe. Le concile de Sardique, tenu en 343 à la frontière de l'Orient et de l'Occident, en fut également témoin. Ce concile est d'une importance toute particulière pour nous car il rassembla le plus grand nombre d'évêques venant de nos territoires. Y assistèrent Evtérius de Sirmium, Valens de Mursa, Marc de Siscia, Amantius de Viminacium, Ursacius de Singidunum, Parégorius de Scupi, Macedonius d'Ulpiana, Protogène de Sardique, Gaudentius de Naïssus, Vitalis d'Aquae, Aétius de Thessalonique et Fortunatus d'Aquilée. D'un autre côté, après le concile de Sardique pour un certain temps, les antinicéens étaient mis en défensive. Même leur leaders, tels que Ursacius et Valens, „adhèrent” aux nicéens.

Durant plus d'une décennie Sirmium fut l'endroit où étaient après la mort d'Ursacius, ce fut de nouveau un arien, Secundianus, qui prit la place d'évêque.

Sur l'initiative de Basile le Grand et du pape Damase, en l'an 378 à Sirmium fut tenu un concile de nicéens au cours duquel furent condamnés six évêques ariens d'Illyricum: Polychronius, Télémac, Tauste, Ascépius, Amantius et Cléopâtre. Pour détruire les derniers restes de l'arianisme en Occident, l'empereur Gratianus convoqua en automne de l'an 381, un concile à Aquilée. Les évêques d'Italie, de Gaule, d'Afrique et d'Illyricum y assistèrent. Ces derniers étaient représentés par Anémus de Sirmium, Secundianus de Singidunum, Palladius de Ratiaria, Feliew de Iadera, Maxime d'Ermona, Constantin de Siscia et Amantius de Iovia. Durant ce concile furent condamnés Secundianus de Singidunum et son prêtre Ataluis, ainsi que l'évêque de Ratiaria, Palladius. Le débat fut mené par le saint Ambroise de Milan ainsi que par Anémus de Sirmium.

Dans la deuxième moitié du IVe siècle en Illyricum oriental eut lieu le baptême d'une partie des Goths, au temps de leur évêque Ulfila (+ 383). Les Goths servaient à cette époque dans l'armée impériale et habitaient la région danubienne et la Mésie II. Ce IVe siècle ne donne en Illyricum aucun écrivain important à part l'évêque Ulfila qui traduit les Saintes Ecritures en langue gothe.